
Els cortals de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana

Per ALBERT COMPTE*

* Catedràtic de Geografia i Història.

INTRODUCCIÓ

Des del cap de Creus fins al massís de Begur, i partida en dues per l'illot geològic secundari del Montgrí, es desplega una llarga planura litoral, ventall d'escorriment dels rius Muga, Fluvià i Ter.

La faixa més costera d'aquesta planura s'ha modelat, des de temps immemorials, com una zona de transició entre les terres de cultiu pròpiament dites i el mar, on les sutzures, els aigualleixos i les closes alternen amb petites i allargades llacunes salobres –les *llaunes*–, antics braços fluvials abandonats, o, en la porció septentrional, amb la presència d'una extensa massa limnífera tipus albufera o grau, coneguda, des de l'alta edat mitjana, com l'estany de Castelló.

La mencionada faixa queda partida en dues unitats morfològiques pel massís de Montgrí: una, la més extensa, corresponent a l'Alt Empordà; l'altra, al Baix. En la primera destaquen, per damunt de tot, dos trets geofísics ja mencionats: l'estany de Castelló, al nord de la Muga, i les llaunes entre la Muga i el Fluvià. Al Baix Empordà, entre el massís de Montgrí i el de Begur, la franja litoral és més curta i més estreta la qual cosa dóna lloc a un paisatge geogràfic també més uniforme, només interromput per les marques deixades per la inestabilitat divagatòria del curs final del Ter.

Aquesta franja litoral, que els primers geògrafs clàssics (Aviè, Estrabó, etc.) eixamplaven fins a fer-la ocupar una considerable amplada, ha anat reduint-se, en el transcurs del temps, especialment a partir de l'edat mitjana central (segles XI-XIII), a conseqüència del moviment de colonització i poblament impulsat pel fort creixement demogràfic propi del període. Fou l'acció de l'home, doncs, més que els canvis naturals –que, per altra part, tampoc podem menystenir– la que acabà transformant les extenses terres ermes i desertitzades en un espai humà amb trets molt peculiars dintre les restants terres del comtat empordanès.

Un espai humà, tanmateix, precari i poc estable, on l'aigua no deixava mai de tenir-hi una notable presència, ja de manera permanent en les zones humides que ocupaven la meitat del terme, ja de forma temporal en periòdiques riuades que embassaven bona part de l'altra meitat. D'aquí la constant lluita de l'home per protegir les terres conquerides i endegar els

cursos finals dels rius que, si per una banda aportaven, amb els llots residuals de les riuades, una ininterrompuda fertilitat a les terres cultivades o consolidaven i convertien en aprofitables vells aigualleixos, per l'altra devastaven i desfeien, una vegada i una altra, la pacient acció humana.⁽¹⁾

El procés de transformació, iniciat probablement a principi del segon mil·lenni, queda ben definit en la baixa edat mitjana, etapa objecte del nostre treball i moment que fixarà un especial tipus d'empresa agropecuària, el cortal, caracteritzada per la presència d'un rodal d'hàbitat dispers en una zona d'hàbitat concentrat, una forma d'explotació d'origen ramader, però amb progressiu pes del cultiu del sòl que acaba dominant, i unes especials relacions de propietat-treball, que, amb relativament escassos canvis, ha arribat fins a temps ben posteriors.

Sobre els cortals en la baixa edat mitjana he dedicat un capítol en una monografia publicada no fa gaire.⁽²⁾ Es tracta d'un estudi limitat i integrat dintre el context rural castelloní, l'altra cara de la llavors predominant activitat manufacturera del nucli urbà. El treball actual no pretén res més que completar les elementals nocions exposades en l'anterior monografia. Per aquesta raó se cenyeix a la mateixa etapa i al mateix espai físic. Resten fora, doncs, tant la resta de cortals de la faixa litoral d'aquesta època,⁽³⁾ com l'evolució dels castellonins des de la baixa edat mitjana fins avui.

Hem de remarcar que les fonts de què ara hem pogut disposar són més abundants i completes que les utilitzades per a la redacció del capítol mencionat, ja que, a més del conegut capbreu de la Canònica de 1383, ens hem aprofitat de la consulta de nombrosa documentació de tipus agrari de l'Arxiu Històric de Girona, especialment contractes d'arrendament de cortals, mitgeries de bestiar, compravendes, etc. Mentre el capbreu, per la seva fixació en uns pocs anys –voltants de 1400– ens ha servit de bastiment cronològic, la

1. No hem de fer res més que recordar les notícies de la freqüent divagació del curs final de la Muga, com, per exemple, la menció, dintre l'etapa estudiada, d'una "riera vella", braç del riu que transcorria paral·lelament al curs actual, des dels erms d'En Secundino, i seguint per orient del cortal Vanover i a través de les terres dels cortals Sastre (Torre de Bellesguard) i Castellar, desguassava a l'actual platja de can Comas. En aquest mateix sentit hauríem d'anotar les nombroses mencions sobre construcció de "motes" (terraplens) per protegir els camps o les closes de la invasió de les aigües desbordades.

2. COMPTE, A., "L'entorn rural de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana, a través de l'administració de la Canònica de Girona", en *Annals de l'Int. Est. Emp.*, vol XXXV, 2000.

3. L'existència de cortals en tota la franja litoral altempordanesa, abraçant els termes de Castelló i Sant Pere Pescador, ve confirmada per un mapa de la Biblioteca Nacional de Madrid de final del segle XVII o principi del XVIII, on, en el terme de Sant Pere, s'assenyalen els següents (per ordre de nord a sud): cortal d'En Serra, cortal d'En Massana, cortal d'En Vives, cortal Berna, cortal de la Vila i cortal Caramany, situant-los entre el tram final del Fluvià vell i la platja. Després del darrer, vers Sant Martí d'Empúries, s'anota també la "Devesa de Caramany" i el "Bosc de Caramany". Hi ha encara un altre cortal, el més proper al terme castelloní, però queda borrós el nom i només es pot llegir "cortal...".

Gairebé els mateixos cortals, però amb noms diferents, apareixen en el *Nomenclàtor* de 1877, el primer confeccionat en el nostre país. Són aquests: cortal d'En Garriga, cortal d'En Sera (podria ser el d'En Serra del mapa anterior?), cortal d'En Sopa, cortal Gran, cortal Nou i el Cortalot.

Quant a la presència de cortals pròpiament dits en el sector meridional de la franja costera empordanesa –del Montgrí al massís de Begur–, corresponent al tram dels nuclis urbans Torroella de Montgrí (Estartit)-Pals, no es troben citats en cap de les dues monografies més completes sobre el Baix Empordà: la de J. Carandell, (*El Bajo Ampurdán*, Univ de Granada, 1945) i la de I. Barbaza (*Le paysage humain de la Costa Brava*, A. Colin, Paris, 1966).

nova documentació ha permès no sols ampliar-ne els límits en el temps, sinó enriquir el contingut de molts altres aspectes de la vida agrària, amb prou feines tocats anteriorment.

Per acabar, volem des d'aquí donar les gràcies al bon amic Mn. Miquel Pujol, no només per la seva generosa entrega de valuosa documentació fotocopiada, sinó per la inestimable ajuda en la interpretació i resolució d'alguns dubtes presentats.

SOBRE ELS ORÍGENS I LA FORMACIÓ DELS CORTALS

Les consideracions que vénen a continuació sobre els orígens i la formació dels cortals castellanins no tenen cap altra pretensió que servir d'hipòtesi de treball per als capítols següents i es basen més en consideracions de tipus general, més en raonaments de caràcter deductiu, en analogies o en fets indiciaris que en estudis de documentació de l'alta i mitja edat mitjana, moments claus del procés. Caldrà, doncs, més endavant, adreçar-nos a les fonts documentals dels mencionats períodes conservades sobretot en l'Arxiu Ducal de Medinaceli i dipositades en microfilm a l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries, si no les úniques existents sí les més abundants, ja que els protocols notarials de l'Arxiu Històric de Girona, de tant d'interès per a la història social i econòmica, s'inicien a mitjan segle XIII i, en conseqüència, posteriorment a l'època de formació dels cortals. Sempre, és clar, que s'hi trobin dades al·lusives al nostre tema, suposició que no deixa de ser força aleatòria. Com a complement haurem de cercar ajuda també en l'arqueologia medieval, aquí encara verge, especialment quant als nuclis habitats dels cortals. És d'esperar, doncs, que les meves conclusions siguin ratificades o rectificades en treballs futurs. Aquesta ha estat sempre, per altra part, la feina dels historiadors.

Quant al poblament empordanès de la plana pròpiament dita, caracteritzat pel predomini de la població agrupada en pobles petits o mitjans, entre la cinquantena o el centenar de famílies, i veïnats formats per agrupació de masos, amb alguns, pocs, masos dispersos,⁽⁴⁾ sorprèn l'aparició d'un rodal d'intensa dispersió, la faixa litoral, d'uns quatre o cinc quilòmetres d'amplada, i estès, com hem vist, des de l'estany de Castelló al massís de Montgrí. Un rodal atípic on, almenys des de l'edat mitjana central, s'hi troben establertes gairebé una quarantena de granges agroramaderes, de trets més o menys originals, tant des del punt de vista constructiu, com d'activitat econòmica i d'estatus jurídic-social, com de nom, els cortals.⁽⁵⁾

4. Bona part de les cases de pagès aïllades de la planura empordanesa pròpiament dita corresponen a una etapa tardana de dispersió secundària, és a dir, són posteriors als establiments primaris medievals. No cal recordar el trasbalsament que està sofrint tot l'anterior hàbitat en els darrers anys.

5. Encara en el *Nomenclàtor* de 1877 es conserva el nom de "cortal"; hem d'arribar al segle posterior perquè vagi essent substituït pel més general de "mas". Dels meus primers records dels anys trenta del segle passat, ja la paraula "cortal" en prou feines era coneguda, i s'usava en el seu lloc la de "mas". Gairebé l'única menció corresponia al Cortalet, denominat "mas del Cortalet".

La paraula *cortal* ve definida en el *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover-Moll, de la següent manera:

“Corral gran, edificat amb espai cobert, en despoblat, per a guardar bestiar o eines de llaurança; del llatí tardà cortale, derivat de corte, estable o corral”.

Coromines ho defineix d'una manera no gaire diferent:

“Curtales, curtallum, cortales, etc. es troben sovint en la documentació catalana des del 918. Per cortal s'entén especialment el corral d'ovelles... però abraça també la cabana i pasturatges que té un pastor d'ovelles”.

Quan parlem de l'ús del nom a Castelló d'Empúries, Coromines s'equivoca en dir “el mot cortal va reemplaçar l'ús del mas, tradicional en la localitat, que avui tendeix a anar de baixa”. La realitat és el contrari, ja que a Castelló –i també al veí Sant Pere Pescador– el terme *cortal* procedeix almenys de l'edat mitjana central. En canvi, Coromines ens dóna notícia, a través de la documentació, de l'existència de cortals al Rosselló: “havem ordenat estigan retirats en un cortal del mateix D. Joan”.

Tampoc el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*⁽⁶⁾ ens aclareix gaire cosa del cas particular castellaní, puix que, obviant que els exemples documentals citats no fan cap referència a l'Empordà, es limita a les següents explicacions:

“Se menciona como dependencia de la casa: a) en predios rurales: terreno cercado anexo a la edificación principal en la que se levantan los establos u otras dependencias destinadas a servicios agrícolas y ganaderos; b) cercado donde se recoge el ganado”.

Com es pot constatar, les autoritats anteriors sols coincideixen a identificar el cortal com un edifici cobert, almenys en part, on s'alberguen els animals, generalment ovelles, i a vegades també el pastor.

Si hem de fer cas de l'etimologia ens trobarem, doncs, en els orígens, amb un tipus d'explotació predominantment ramadera, centrada en un precari habitatge on s'aixoplugaven pastor i bestiar.

Ara bé, quan comencen a aparèixer aquests elementals habitacles que donaran lloc als cortals tradicionals, objecte del nostre estudi?

Partint de la colonització romana, és molt versemblant l'existència d'explotacions agropecuàries a la franja més occidental del que posteriorment constituirà el rodal cortaler, especialment en paratges com l'Estarriola, Messians, Banyadors, etc. –les cotes més elevades dintre la planitud general–, mentre la resta quedaria com una vasta i marginal maresma.

A diferència del que s'esdevindrà més endavant, els romans no han deixat cap rastre aquí d'acció colonitzadora de les terres humides que, a més de reserva natural (caça, pesca, balca, joncs, etc.), podien haver servit com a pasturatge i, en definitiva, trobar-se ocupades per precaris establiments humans.

6. v. a. *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae*, fasc. núm. 6, Barcelona, 1971.

Una situació semblant podríem suposar per a l'alta edat mitjana; és a dir, un vast territori cobert d'espais humits⁽⁷⁾ on probablement no hi mancava un establiment humà o altre en forma de senzills habitatges per encabir el bestiar i servir de refugi als pastors, és a dir, els cortals en el sentit estricte del mot, mentre als marges de la maresma, en les terres més altes i fermes,⁽⁸⁾ apareixeria un altra mena d'instal·lació humana, de tipus mixt agropecuari, més d'acord amb el model del mas català.

És en l'edat mitjana central quan, al meu entendre, es produeixen les grans transformacions que portaran al tipus d'hàbitat i d'activitat agrària que, plenament consolidades en la baixa edat mitjana, perdurarà, amb pocs retocs, prop de cinc centúries.

Després de segles de desgràcies i sobresalts (musulmans, normands, etc.), és sobradament coneguda la formidable eclosió d'Europa occidental entre els segles XI i XIII, manifestada, entre altres signes, en un ràpid i constant ascens demogràfic i la consegüent expansió territorial amb repoblació de vastos espais deserts. En una societat agrària com aquella, la major part del nou material humà no podia sinó encarrillar-se vers l'ampliació del sòl conrable. Però mentre en els països de l'Europa central (o en les nostres zones forestals) l'ampliació es manifestava en la tala i roturació dels boscos, en les regions mediterrànies costeres es projectava de manera especial en la colonització de les planes i els deltes litorals, fins aleshores ocupats per aiguallaixos i sutzures. Foren dos processos paral·lels, el primer, fonamentat en la conversió de boscos (o garrigues i matolls) en terres de conreu; el segon, en la dessecació i dessalinització de terres humides, condicionades primer com a prats naturals, les closes, i després com a camps.

A la transformació de la plana litoral en *ager* humanitzat enfront el *saltus* primitiu, hi contribuí, sens dubte, la mateixa naturalesa, de manera especial a través de les inundacions anuals més o menys regulars i els canvis de llera, amb la consegüent deposició sedimentària;⁽⁹⁾ però també les oscil·lacions climàtiques, amb alternança de períodes més secs o més humits i la seva repercussió en l'ascens o disminució dels nivells freàtics.

Tantmateix fou l'acció de l'home la més determinant dels canvis morfològics i paisatgístics. Aquesta activitat s'encaminà sobretot al drenatge

7. Sobre l'extensió de la maresma fins als començaments de la colonització centremedieval, hauríem de tenir en compte tres factors: a) el geològic en relació als moviments eustàtics o les oscil·lacions seculares del nivell del mar (recordem l'emergència actual del moll d'Empúries); b) els canvis climàtics i llur incidència en etapes de major o menor pluviositat (per exemple el període de clima suau entre els segles VIII-X, que ens explica els assentaments normands en terres avui inhòspites); c) la topografia actual (vegeu el Mapa Topogràfic a 1: 5000 de l'Institut Topogràfic de Catalunya), encara que d'una uniforme planitud, diferenciada en zones de cotes diferents (entre dos i cinc metres en l'espai estudiat) que pot ajudar-nos a refer la topografia antiga de gorgues, estanys i velles lleres.

8. En el mencionat Mapa Topogràfic a 1: 5000 aquest rodal apareix sovint acotat entre els quatre i cinc metres d'altura.

9. Un exemple ben adequat d'aquesta acció sedimentària i fertilitzadora, si bé posterior al període estudiat i encarrilada per l'home, el tenim en la desviació de la Muga en el segle XVII, amb la finalitat de dirigir el nou curs vers l'estany de Castelló i sorrar, enllotar i reomplir les superfícies lacustres (COMPTÉ, A., "Desviació del riu Muga i acceleració del procés d'eixugament de l'estany de Castelló en les centúries XVII i XVIII", en *Treballs de la revista de Geografia*, Barcelona, vol. 50, 2000).

de les terres més humides, procés que, en major o menor intensitat, segons les possibilitats històriques, s'ha allargat fins avui, amb la qual cosa s'ha convertit l'antiga maresma en una extensa i fèrtil planura, quadriculada per recs i motes i on les profundes i productives terres cultivables (els fondals), alternen amb prats naturals tipus *polder*, les característiques closes. Rastres ben visibles d'aquest procés de dessecació els tenim encara en els dos grans canals de desguàs que travessen el terme, des dels límits occidentals fins al mar: al nord, el rec dels Salins, al sud, el Sirvent.⁽¹⁰⁾

Aquest paisatge d'alternança d'espais humits –eixamplats o reduïts segons la meteorologia del curs de l'any–, amb altres també naturals, però domesticats i aprofitats per l'home –les closes– o els agraris pròpiament dits o cultivables, els dos darrers creuats per una complicada xarxa de recs i camins rurals, el trobem ja configurat i consolidat en la baixa edat mitjana, des del segle XIII, quan comencen els primers documents estudiats sobre cortals.⁽¹¹⁾

Des d'aquest moment no sols trobem establerts els cortals tradicionals que han arribat fins avui, encara que amb noms diferents, sinó les mateixes dedicacions, uns amb predomini ramader, altres, la majoria, agrícola; o semblants relacions contractuals entre propietaris i arrendataris. Només petits retocs, com el creixent predomini de l'agricultura, a mesura que s'arrabassaven o roturaven antics erms i closes, o la tendència al detallisme en la formulació dels contractes d'arrendament.

Com expliquem, doncs, la supervivència del nom primitiu en explotacions tan diferents dels antics cortals ramaders?

La raó podria ser la següent: a) el nom de cortical, que mantindria el significat propi de corral amb senzill habitatge o cabana pel pastor, s'originaria en una primera etapa corresponent a l'alta edat mitjana i principi de la colonització centremedieval, amb predomini del tipus de vida ramader. b) en l'edat mitjana central i en ple procés de colonització i roturació de terres verges (*arrabassades*), per proximitat a la zona corticalera pròpiament dita, els nous rems i les corresponents noves construccions adoptarien també el nom, corrent aleshores, de cortical; c) en la baixa edat mitjana, consolidat el procés de colonització agrària, malgrat la creixent expansió de les terres de cultiu en detriment dels pasturatges i de l'ampliació i major solidesa d'habitatges i construccions auxiliars, se seguiria, per mimetisme, mantenint –o en el cas dels nous, adoptant– el nom genèric primitiu. La permanència de l'apel·latiu

10. “Todavía a finales de la Edad Media se habla de “*la concòrdia que feren sobre la aixuga de lo stany de Vilamacolum y lo netejar lo Rech Sirvent*” (COMPTE, A., “El Alto Ampurdán”, Rev. *Pirineos*, Zaragoza, núm. 67-74, 1963-64.)

Funció diferent tenien els recs o canals derivats d'artèries fluvials i destinats sobretot a moure molins, com el rec dels Molins del Comte (amb tres molins fariners, a més de servir de valls de la muralla oriental castellonina), derivat de la Muga a Vilanova, o el rec Corredor o del molí d'en Cambra, puntejat de molins fariners, des dels orígens, a la riera d'Àlguema, fins a mar i, dintre el terme de Castelló i ja en el darrer tram, conegut, en la baixa edat mitjana, com rec dels Molins de Prat.

11. Aquests documents corresponen al segle XIII, i són els primers cronològicament de què he pogut disposar. El més antic és de l'any 1287, i tracta de l'arrendament d'un cortical. L'altre ve datat de 1296 i també és un arrendament de cortical, aquest als Arenyals.

“cortal” en una època en què la majoria d’ells tenen més d’agrícoles que de ramaders, unit a la fixació i consolidació del seu nombre –excepte uns pocs de desapareguts– a partir de la baixa edat mitjana, seria una prova més d’un origen llunyà.⁽¹²⁾

També podria pensar-se en una evolució continuada dels primers i genuïns cortals –definites etimològicament suara– privatis de l’alta edat mitjana, fins a donar lloc als cortals/masos que trobem consolidats en la baixa. En un primitiu marc geogràfic de predomini de pastures i prats naturals sobre les terres de cultiu, sorgirien les elementals bordes ramaderes o cortals pròpiament dits que, amb l’impuls demogràfic i colonitzador de l’edat mitjana central, no deixarien de créixer en nombre al mateix temps que guanyarien noves terres a l’acció de l’arada. Les calamitats de la primera meitat del segle XIV (crisis alimentàries, gran pesta de 1348) frenaren el moviment d’expansió colonial i, en un procés no gaire diferent de l’agrupació de masos rònecs de la resta de Catalunya, obligarien a la concentració de les terres abandonades⁽¹³⁾ que donarien lloc a nous rems agroramaders de major extensió i pes agrícola. Es passaria, així, i a través de successives ampliacions, tant del sòl com dels habitatges, al tipus ja conegut documentalment i format per un extens patrimoni de camps de cultiu i closes, amb predomini dels primers, reunits al voltant del nucli constructiu d’habitatges i edificis auxiliars (quadres, jasses, pallers, etc.)

En la baixa edat mitjana, doncs, la majoria de les explotacions ja no responen al nom inicial. Alternant les dues activitats, l’agrícola i la ramadera, amb clar predomini en la majoria d’elles del cultiu del sòl sobre la cria de bestiar, els precaris habitatges-corrals dels vells temps han deixat pas, ara, a amplis i sòlids bastiments on, si bé estables i quadres ocupen un notable espai, l’habitatge no difereix essencialment del tradicional mas català.

Més difícil que l’ús del sòl és conèixer l’evolució de la propietat del sòl, des d’aquell gran domini que abraçava gairebé tot el terme de Castelló i que la comtessa Guisla llegà a la Canònica gironina en 1060, a l’escmicolament baixmedieval que observem a través del capbreu de 1383 o d’altra documentació.⁽¹⁴⁾

Desconeixem si la gran finca mencionada constituïa una sola unitat d’explotació o si ja es trobava dividida en més d’una. Però tot i acceptant la segona proposta és molt difícil admetre en aquells temps llunyans el

12. Si descartem alguns del Pla davant Vila, els cortals de la baixa edat mitjana persisteixen tant a través del temps com en llurs llocs d’emplaçament. Pot afirmar-se que des de final de l’edat mitjana o principi de la moderna, els cortals d’aleshores, en general, han arribat fins avui.

13. El procés d’agrupació de petites finques queda reflectit de manera directa o indirecta en la documentació i afecta tant la zona hortícola de sota el rec del Molí, com el rodal cortaler.

D’aquest darrer, dos exemples: a) a les Vernedes, “terra de Margarida que foren dos orts”; b) en el Llonguell; un camp de Pons Scarré, de 12 vessanes que antigament es trobava dividit en sis peces. De manera indirecta mostra també el procés d’agrupació el capbreu de camps que en part ho fan a la Canònica i en part a altres senyors, o sigui, “peces de major tinença” que capbreven sols una porció, la primitiva o original.

14. COMPTE, A., “L’entorn rural de Castelló d’Empúries en la baixa edat mitjana a través de l’administració de la Canònica de Girona”, *op. cit.*

desmembrament que ens posa de manifest la documentació baixmedieval, si més no per la baixa densitat de població. A partir del segle XIII (i probablement força abans) ens trobem amb una infinitat de petites i mitjanes finques, entre una i tres vessanes, pertanyents a diferents propietaris directes i, en domini útil, a una encara major quantitat de posseïdors. Entre els primers el més important tant per la quantitat de finques com per la seva extensió total, continua essent la Canònica gironina, que en conservava de repartides per tot el terme, encara que més densament en la porció Aspres-Pla davant Vila. Quant als cortals, una bona part d'ells apareixen com a censataris de la Canònica en el capbreu de 1383. Però a més dels que expressen directament la seva condició de cortalers propietaris o propietaris de cortals no cultivadors (per exemple: “Pere Prat, cortaler” o “Caterina, muller de Guillem Vidal, notari, per una terra on es troba edificat el meu cortal”), hem de creure que altres capbreuacions on no es donarien aquestes explicacions podien també formar part de patrimonis cortalers. Ens confirma l'anterior suposició el fet que en textos posteriors figurin com a censataris de la Canònica més propietaris de cortals dels que s'especifiquen en el capbreu de 1383.¹⁵

De la resta de propietaris directes, no n'hi ha cap que destaqui i la major part d'ells es limiten a la possessió d'unes poques parcel·les. D'aquells propietaris en trobem de totes classes: religiosos, especialment monestirs, com Sant Pere de Rodes o Santa Maria de Roses, ordes militars com el Temple, convents de

15. Els cortals que per una o diverses parcel·les apareixen com a censataris de la Canònica en el capbreu de 1383, són els següents: els dos cortals Gifreu, en el *Pla davant vila*, el de Guillem Pagès, a *Matamala*, el de l'Hospital de pobres i el de Pons Escarré en el *Llonguell*, els de Guillem Vidal, Bellestar i Tinter, en el *pla de Torredà*, el Filell o Vanover i el Bernic, a *Messians*, els de Berenguer Johera, Jaume Rador, Massó, Guillem Jaume, Berenguer Terrades i Bernat Perpinyà en els plans de *Malvinar i Banyadors*, i finalment els de Joan Olot, Pere Prat i el de Bernat i Joan Castelló, en els plans de *l'Illa i de Momires*.

A aquests podrien afegir-s'hi els que s'anoten en el *Llevador de censos de ordi*, de 1571 (Arxiu Capitular de Girona) i no consten en el llistat anterior, si bé alguns es neguen a pagar, la qual cosa mostra la pèrdua d'influència de la Canònica. La totalitat dels que fan cens d'ordi a la Canònica en 1571, són: Anna Setembre (antics cortals Gifreu, ara convertits en un de sol), el Llebrer (abans de Guillem Pagès), el cortal Escarrer (abans de Pons Escarrer i posteriorment cortal Roger) el de na Colla (antic de Guillem Vidal), el d'Antic Feliu (abans cortal Avinyó), el de Miquel Fuster (abans probablement de Pere Prat), els Rador, Vanover, Massó, Iu Fresquet (posterior cortal Climent), el de Guiomar de Malla (C. Sant Dionís), el cortal major d'Antic Perpinyà i el Roure (probablement el Bernic).

A diferència de les dues fonts anteriors on els cortals censataris donen constància de llur dependència de la Canònica mitjançant l'abonament del corresponent cànon, en un altre llibre posterior de l'Arxiu Capitular, el *Calendaris de actes a favor de la Pabòrdia de Febrer, Mars y Abril de la Seu de Gerona, Vulgarment dita de Castelló de Ampúries, continuats per Joan Cellers prevere en lo any 1632* s'anoten com a censataris la majoria dels cortals castellonins, sense donar, però, cap notícia de les corresponents capbreuacions (cortals: Roger, Modaguer, Llebrer, petit de Perpinyà (Cortalet), Avinyó, Maig, gran de Perpinyà (Gallinera), Peya o Masó (actual Portell) Cassanyes (dit Peya petit), Grimall (antic Gifreu), Castellar o de Sant Antoni, petit de Fuster, Torre de l'Hospital, cortal Rador (Sabater), Gorgot, Climent, Coll (de Sta. Llúcia), gran de Fuster, Ribas, Torre Ribota, gros de Feliu, Sant Dionís, Savarrés, Oliveras, Torre de Bellesguard, Roure.)

Suposem que seria més una pretensió de la Canònica, en aquests moments molt disminuïda a Castelló, que una realitat. Per posar un exemple, el propietari del cortal Ribas, Pere Ribas, el 10 de setembre de 1570, reconeix i confessa tenir per la comunitat del monestir de Sant Bartomeu de Castelló, de l'orde de la Mercè, i per la comanda del Temple, de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, “pro-indivís”, tot el seu cortal dit d'en Massot, situat en el lloc del pla del Llonguell. La Canònica, doncs, queda exclosa (Negre Pastell, P., propietari actual del mas, en carta particular).

frares etc. Però també de la clerecia secular com la comunitat de preveres de la parròquia castellanina de Sta. Maria, pabordies o beneficis, causes pies com el Pa de Cortó o l'Hospital de Pobres de Castelló, confraries, com la dels carnisers o la dels ferrers, també de la vila, etc. Igualment existeix la propietat lliure o alodial, en mans sobretot de gent de Castelló. Només com a excepció es troben camps de major superfície, que poden arribar fins a les vint vessanes. L'única gran finca que es manté correspon al *saltus* o conjunt de terres incultes, en aquest cas aigualleixos i estanys que, com a sobirà, corresponen al comte d'Empúries. Però aquestes terres resten al marge del món agrari castellaní pròpiament dit, i només, i de manera circumstancial, s'aprofiten com a pastures o per a l'obtenció de productes silvestres. Segueix en peu, doncs, la qüestió del pas d'una gran finca a la multitud de petites parcel·les que mostra l'*ager* castellaní en la baixa edat mitjana.

Igualment desconegut resta el procés de gestació dels cortals com a grans unitats d'explotació agroramadera. Més que extenses finques reunides de manera compacta al voltant d'edificacions d'habitatge i serveis, els cortals començarien com una agrupació de parcel·les d'un mateix propietari útil (encara que fossin de diferents senyors directes) en major o menor proximitats a un habitatge elemental per al cortaler i el seu bestiar. Així doncs la unitat d'explotació quedaria definida més pels edificis que alberguen la família cortalera, amb el clos de terra annexa, i la propietat de les finques treballades, que per la reunió d'aquelles en un sol bloc de cultiu. Si per una part, doncs, el rodal cortaler apareix com una zona de concentració de propietat, aquesta impressió queda atenuada, tant per la relativa dispersió dels camps de cadaortal com per la seva intercalació entre les altres petites i mitjanes finques de la resta de l'*ager* castellaní, però també per la pertinença de les mencionades parcel·les en dominis directes diferents, malgrat que el de la Canònica ocupi el primer lloc. Tot plegat ens porta a pensar que més que per segregació d'una gran explotació anterior, els cortals sorgirien per l'agregació de parcel·les al voltant d'un modest nucli inicial d'habitatge i corrals.⁽¹⁶⁾ D'escassa extensió en el passat, anirien augmentant de mida per adquisició de parcel·les veïnes, mentre per altra banda l'acció colonitzadora empenyeria la conversió de les pastures naturals en camps de cultiu.

En resum, la història dels cortals fins a la seva consolidació a final de la baixa edat mitjana es caracteritza per la seva fluïdesa i mobilitat, tan diferents de la imatge d'estabilitat i permanència que presenta el mas tradicional. Mobilitat no limitada a la constant trasferència i/o agrupació de parcel·les,

16. Aquesta tendència a l'agregació de parcel·les i la consegüent formació de finques de major extensió ja fou observada pels compiladors del citat *Calendaris* i encara que no es concreti el temps en què té lloc, ja les descobreix el capbreu de 1383. Vegem el que diu:

“...moltas partidas de quell temps (Capbreu de 1383) cepearadas, ara estan inhibidas en una”

O bé en altre lloc:

“...moltas pessas de aquell temps queran de una, de dos, tres, una y mija, dos y mija, quatre, etc. vessanas, asta dos, tres, etc, de estas componen solament una pessa de terra y que llavors feyan tal cens, ara ne fan de altre per haverse las demás partidas establert de nou y mudat lo cens...”

Per acabar, i ja en referència als cortals: “las demás pessas de terra notadas...ara són unidas ab las corminas o pessas de terra dels cortals de Cassanyas, de Peya, de la Comunitat y de particulars y del cortal de Sabater. (Vegeu també nota 13).

sinó estesa als freqüents canvis de titularitat de tot un cortal, així com a la desaparició d'alguns d'ells o l'agrupació d'altres.

Dintre el període que abraça el nostre treball, quan ja els cortals semblen fixats i consolidats, encara hem pogut documentar la desaparició de tres d'ells en el Pla davant Vila (el de Pere de Treballs, el de Berenguer Floreta i el Massanet), un a les Trilletes (el Negrell) i un altre a Matamala (el de Pere Amorós), junt amb uns altres dos que coneixem per una declaració força posterior⁽¹⁷⁾ o, en la franja occidental, els del paratge de Malvinar. Al mateix temps es porta a cap el procés complementari d'unificació de dos en un de sol, que tendeix igualment a reduir-ne el nombre, però en aquest cas per formació de finques més grans. En certa manera, un procés paral·lel a l'agrupació de parcel·les, però ara de molta major envergadura.

QUADRE DE L'EVOLUCIÓ DELS CORTALS EN L'EDAT MITJANA

Alta edat mitjana	predomini terres de pastures sobre sòls arables	cortals pròpiament dits, explotacions de tipus ramader (bordes) amb poca terra de conreu
Edat mitjana central	intensa colonització de la zona cortalera → assecament i roturació de prats naturals i aigualleixos	multiplicació del nombre de cortals i ampliació d'alguns. Creixement superfície arable
Principi baixa edat mitjana	crisis alimentàries i pesta negra, 1 ^a meitat segle XIV	Abandonament cortals menys rendibles. Formació de finques grans per agregació. Eixamplament i consolidació nucli constructiu
Final baixa edat mitjana	cortals-masos de tipus agroramader, amb predomini de terres de conreu	Estabilització dels nous cortals, tant en nombre com en estructura agrària

17. En 1598, Pere Roca, donzell, reconeix en domini directe del priorat de Santa Maria de Roses, dos cortals "cuyas casas estan derruidas, compuestos de cerca de mil vessanas entre tierras cultivas y acuosas, salats o salabrosas, llaunas y prados, los cuales eran sitios en el llano de Matamala (COMPTE, A. *L'entorn rural*, etc. *op. cit.*).

CORTALS I MASOS

Atesos els trets específics descrits dels cortals altempordanesos, la qüestió que hom es planteja de primer antuvi és la de la seva major o menor afinitat amb el tradicional mas català. O sigui, el cortical pot assimilar-se al mas? Significa una forma d'explotació agrària diferent en el tipus de cultiu, en la disposició de l'habitatge o en les relacions de propietat i contractuals? Apareix com una varietat dintre la mateixa espècie?

Per començar hem de posar de manifest la singularitat de l'existència d'un rodal d'hàbitat dispers dintre una subcomarca –la plana altoempordanesa pròpiament dita– amb predomini d'hàbitat concentrat en pobles petits i mitjans o en veïnats, circumstància que li confereix ja una certa personalitat historicogeogràfica. Del seu arrelament en la consciència col·lectiva n'és una prova el fet que el nom de cortical, des de la primera documentació manejada, resta circumscrit als termes de Castelló i Sant Pere Pescador; més ben dit, als termes de les respectives parròquies, i en resten excloses altres explotacions veïnes i de semblant caràcter. A Castelló, per exemple, es presenten dos casos ben significatius: el mas Garbeller i el del Camarer de Sant Pere de Rodes (avui Genover). El primer, situat en el paratge de l'Estarriola, no es diferencia en res del veí cortical de Don Àlvaro (avui can Gorgot) i, això no obstant, des que apareix per primera vegada en la documentació del segle XVI, porta el qualificatiu de “mas”. Més estrany és el cas del segon, emplaçat en una minsua elevació dominant els erms de Sant Joan ses Closes i voltat d'aigualleixos i pasturatges, per tant dins el marc geofísic propi dels primitius cortals. Així i tot apareix sempre en la documentació com mas del Camarer. No hi veig cap altra explicació que la pertinença d'ambdós nuclis, no al terme de la parròquia de Castelló, sinó a la de Sant Joan ses Closes, llavors amb entitat eclesiàstica pròpia.

La singularitat del rodal corticaler arrenca, com hem vist, de les condicions geogràfiques especials del lloc, que acaben conferint-li una trajectòria històrica també diferent. Mentre la major part dels masos tradicionals queden fixats durant la primera repoblació franca i procedeixen, en part, de l'aprisió de terres ermes o, més endavant, de la roturació del bosc, de les garrigues o dels erms, en el cas dels cortals la peculiaritat del medi físic donà lloc que la colonització es portés a terme més gradualment, a mesura que, per obra dels agents naturals o de l'home, els aigualleixos s'anaren convertint en pasturatges permanents i atermenats o en terres de cultiu.

És precisament la transformació de l'aigualleix en prat estable ja ben definit, la closa, la que confereix al rodal un motiu paisatgístic propi. La closa, doncs, parcel·la tipus *polder*, voltada de recs d'escorriment i tancada per motes, que aïllen i guarden el bestiar que hi pastura, representa un primer tret diferencial. Cortal, closa, predomini ramader, sorgirien com els eixos que atorgaran personalitat a l'entorn rural castellaní almenys des de l'edat mitjana. Amb el temps –a mesura que els sòls pratosos vagin convertint-se en arables– les mencionades singularitats s'atenuaran i l'antic cortical ramader s'anirà acostant, cada vegada més, al model del mas tradicional català, del

qual destacarà però, per les majors proporcions i la importància dels bastiments ramaders, i una més gran extensió i, en conseqüència, productivitat de les terres.

Aquestes superiors extensió i major volum productiu de les terres les trobarem sempre consubstancials a l'existència dels cortals, des de les primeres notícies fins a l'actual disgregació, i si, a partir de l'edat moderna, per acumulació de masos i finques, l'anterior característica pot estendre's també a algunes grans pairalies de la resta del país, per al rodal cortaler ja procedeixen de l'edat mitjana.

A través de la documentació manejada, des del segle XIV almenys, ens trobem ja amb finques entre vuitanta i cent vessanes, sumant camps i closes, força pel damunt de les vint-i-cinc o trenta del mas tradicional (excloent-hi el bosc). Però a més, davant el policultiu semiautàrquic propi del mas, elortal, amb la seva especialització cerealicoramadera dóna lloc a una agricultura de mercat i d'especulació capitalista (com ho mostren els ràpids canvis de propietaris de molts dels cortals), poc present en la resta del país. Les terres campes dedicades gairebé exclusivament al binomi forment-ordi aporten unes produccions (entre dues-centes i tres-centes mitgeres de gra) impensable per a la gran majoria dels masos catalans de l'època, i si a aquest muntant hi afegim encara les aportacions de la cria ramadera, tant en bestiar menut com gros, ens trobem amb un tipus d'explotació difícilment assimilable al mas.

Al costat de les anteriors singularitats de caire geogràfic i econòmic, les institucions pròpies de les relacions jurídicosocials no ofereixen gaires diferències amb la resta de Catalunya, almenys des que comencem a disposar de documentació pertinent (contractes, compravendes, testaments, etc.) des del segle XIII. Ha estat posat de manifest⁽¹⁸⁾ com des del punt de vista de les relacions de propietat, el mas català es fonamenta en dues columnes: l'establiment i la parceria. Com veurem més endavant, en el nostre cas, almenys una part de les terres que integren elortal estan subjectes a cens i, per tant, els propietaris ho són únicament del domini útil. El directe pertany a diferents senyors, d'entre els quals destaca per damunt de tots la Canònica gironina. Però al costat d'aquestes terres de propietat compartida, no hem d'oblidar que en bona part dels cortals n'existia una altra d'alodial i, per tant, d'exclusiva propietat del posseïdor de la finca.

Coincideixen així, en elortal, diversos senyors, però només un sol propietari, que pot ser el mateix cultivador, encara que en la majoria del casos la propietat es troba separada de l'explotació. En el darrer cas les relacions entre amos i arrendataris es concreten en un tipus de contracte a curt termini (generalment quatre anys) que no es generalitzarà a la resta de Catalunya fins al segle XVI, quan els antics cultivadors i al mateix temps propietaris útils del predi passen a la condició de mers propietaris.

18. CONGOST, R., "La Catalunya del mas, és a dir, la Catalunya vella" a VV. AA. *Organització de l'espai rural a l'europa mediterrània*, Univ. de Girona, 2003.

Des del punt de vista jurídic un altre tret diferencial podria ser l'absència de qualsevol referència a les càrregues de tipus feudal pròpies de la resta de la Catalunya Vella, la més onerosa de totes la remença, En el territori estudiat, al contrari, l'única càrrega que apareix, i encara només sobre la terra (no sobre els homes com en els mals usos), són els censos¹⁹ i no sempre. Per aquesta raó no tindria sentit aplicar-hi els esquemes d'evolució del mas a partir de la Concòrdia de Guadalupe, que tan bé solen encaixar en les comarques remenes.

Finalment, quant als habitatges, si en els darrers temps i en consonància amb la creixent importància dels cortals tant des del punt de vista agrari com

Paratges històrics de la zona cortalera de Castelló. Escala original: 1.50.000

19. L'única imposició de tipus feudal que hem trobat és el *fornaticum*, o dret de tenir forn, que pertanyia al comte, en un sol cortal, el de Joan Marc. Vegeu: COMPTE, A., "Béns i drets dels comtes d'Empúries a les acaballes del Vell Règim" Rev. *El Salner*, Castelló d'Empúries, núm. 2, 1996. En aquest capbreu dels comtes, de l'any 1800, encara s'anoten catorze cortals que paguen *fornaticum*.

ramader, aquelles derivaren vers un tipus propi, diferent de l'habitatge bloc del mas tradicional, i més acostades al model de pati central voltat de construccions, per a la baixa edat mitjana no disposem de les fonts suficients, tant documentals com arqueològiques, per poder reconstruir-les. En tot cas, atesa la importància ramadera, hem de pensar en la presència de construccions annexes al bloc-habitatge tipus paller, corral o jaça, embrió de la posterior disposició en pati central.

En resum: l'existència d'uns trets propis, tant des del punt de vista d'entorn geogràfic, com d'evolució històrica, unit amb altres que si bé no poden considerar-se exclusius, són menys freqüents en el mas tradicional, ens inclinaria a classificar el cortical, més que en una espècie pròpia, en la taxonomia d'explotacions agràries, sí com una subespècie dintre del mas català.

NÒMINA DELS CORTALS CASTELLONINS DE LA BAIXA EDAT MITJANA

He exposat ja les dificultats per identificar els cortals castellanins en el transcurs del temps, atesos els ràpids canvis de masovers (en l'etapa estudiada els contractes se solen fer per quatre anys), així com, si bé més espaiades, les nombroses transferències de la propietat d'unes mans a unes altres.

En l'anterior treball⁽²⁰⁾ per a la identificació i l'emplaçament dels cortals sols disposàvem del tan citat capbreu de 1383. Ara podem comptar també, com hem vist, amb altra documentació de l'època, que amplia notablement els coneixements aportats pel capbreu.

Així i tot, tenint en compte la disparitat de dates de la documentació manejada, no estem encara en condicions de presentar una nòmina completa i segura de tots els cortals castellanins de la baixa edat mitjana.

Com en l'intent d'abans, encara que de manera força més ajustada, davant la majoria de cortals identificats en resten uns quants de localització insegura i d'altres no mencionats en la documentació manejada, però sí en papers posteriors, com alguns cortals del paratge de Matamala.

El principal obstacle amb el qual ens hem trobat és que si segons el capbreu totes les finques capbrevades corresponien a una data més o menys uniforme, (voltants de 1400), en el cas de la documentació analitzada posteriorment, la disparitat de dates (des de final del segle XIII a final del XV), ens impossibilita moltes vegades poder comparar-les. Així i tot i en la majoria d'elles, corresponents més o menys a l'època del capbreu, és freqüent la coincidència entre el darrer, per una banda, i els contractes, compravendes, etc., per l'altra, fet que permet sumar i contrastar els dos blocs de fonts. Resten uns pocs cortals, que indicarem degudament, per als quals la identificació és més problemàtica.

20. COMPTE A., *L'entorn rural*, etc., *op. cit.*

Les dificultats no deriven únicament dels reiterats canvis d'amos o masovers, sinó també de l'escassa precisió dels noms dels paratges rurals on se situen els cortals o, alguna vegada, fins i tot per la manca de qualsevol referència topogràfica. La majoria es limiten a indicar que es troben “infra parrochia beate Marie Castilionis”, seguit de l'indret particular, “in loco vocatur Messians”, i sols uns escadussers precisen més: “prope molendinarum superiore”. Recordem també que tant el capbreu de 1383 com els contractes d'arrendament, compravendes, etc., no abracen tots els cortals, encara que sí la majoria. Així doncs, haurem de fer la distinció entre els cortals de presència segura i els altres dels quals, com que no es troben citats en les dues anteriors classes de fonts, sols podem aportar la primera cita que en posseïm.

La gran majoria dels cortals de la baixa edat mitjana han arribat fins avui; més concretament, fins a les grans transformacions generades per l'ocupació de bona part de la zona cortalera més propera a mar, ja sigui per la macroubanització d'Empuriabrava, al nord, o pel Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà, al sud. Quant a la resta, es troba en plena disgregació. Encara que moltes de les edificacions segueixin en peu i les finques annexes continuïn treballant-se, el món cortaler, de fet, ha desaparegut, tant per l'abandonament de la majoria dels habitatges, com per les radicals transformacions en l'estructura agrària i el sistema de cultiu.

Aquell tipus de vida cortalera, ja plenament definida en la baixa edat mitjana i que, amb lleugeres alteracions en el transcurs dels segles (introducció del blat de moro en el segle XVIII o de la userda en el XIX, lenta desaparició del guaret blanc, aplicació d'adobs químics, etc.), havia perdurat fins ben entrada la segona meitat del segle XX, ha mort definitivament. Vegem ara la distribució geogràfica dels cortals medievals:

1. Pla davant Vila

Denominació poc precisa i que abraçaria des de l'actual pla de Roses, inclòs, fins a les voreres nord-occidentals de l'estany de Castelló, on apareixien nombrosos paratges amb denominació pròpia (Correns, Cardoners, Rotacàs, Coromines, etc.). En el Pla davant Vila podem situar-hi els següents cortals:

A) Cortals Gifreu

Gairebé els únics estudiats amb detall anteriorment. Per donar unitat a la present monografia haurem de repetir molts dels conceptes exposats. Apareixen com uns dels cortals dels quals posseïm més notícies i no solament de l'època estudiada, sinó fins avui.

Si actualment conformen una sola finca (can Bec), en la baixa edat mitjana es dividien en dues, el cortal de Guillem Gifreu i el de Berenguer Gifreu, que anteriorment havia pertangut a Castelló Gomir i abans a Pere

Burgues, fet que remuntaria la seva existència coneguda probablement des de la primera meitat del segle XIV.

Els dos se situen tocant l'estany de Castelló, que aleshores s'estenia molt més a l'oest del que en resta actualment, i a cada banda del camí que, des de la carretera vella de Roses, es dirigia en direcció nord-est vers el mencionat estany; a la part de dalt s'emplaçava l'habitatge de Guillem, i a la part de baix la de Berenguer, les dues amb les corresponents eres, horts, etc. Les terres, tant les de conreu com les closes i "madaleixos" (aigualleixos o aiguamolls), s'estenien pels entorns dels habitatges i si exceptuem una gran finca de "madaleixos", de vint vessanes, les altres restants consistien en camps de mitjana o petita extensió, entre una i quatre vessanes, semblants a les demés del terme. La majoria abonaven cens a la Canònica, en diners o, sobretot, en ordi, excepte dues, que entreguen la quarta part dels esplets. En total les finques capbrevades a la Canònica són 14 i sumen 38 vessanes, si bé els Gifreu, a més de les anteriors, poden comptar amb altres en domini útil, entre elles una de la Pabordia i una altra de la Caritat, o alodials, com les comprades a Massot i a Assalit. A més a més disposen de terra en altres indrets del terme i fins i tot, d'una casa a Castelló, al barri del Temple

B) Cortal de Bartomeua, muller de Berenguer Floreta

Deixant de banda els anteriors cortals Gifreu, localitzats de fet en terres al marge del Pla davant Vila, aquest darrer paratge, en la baixa edat mitjana, conté una alta densitat de cortals, després desapareguts, sense que en puguem saber les causes. A diferència del que s'esdevé en les altres zones cortaleres, on els cortals coneguts d'aquella etapa persisteixen fins a temps recents, al nord de la carretera vella de Castelló a Roses (exceptuant els mencionats Gifreu) no en queda cap rastre.

La primera notícia sobre presència aquí de cortals, ens la proporciona un capbreu de la Canònica de 1332, on es citen el de Berenguer Egidi i el de Berenguer Guillem, ambdós a llevant del tram mitjà del rec dels Molins del Comte i, a poca distància d'aquest. El primer en resta separat per un habitatge, el segon, almenys en part, hi confrontaria. Però el capbreu només els menciona com a afrontacions, així que en sabem ben poca cosa.

Molta més informació posseïm dels cortals Floreta i Berenguer de Treballs, els dos situats també a llevant i prop del rec dels Molins, emplaçament que podria relacionar-los (i potser fins i tot identificar-los) amb els dos anteriors, Egidi i Guillem.

El cortal de Bartomeua, muller de Berenguer Floreta, havia pertangut abans al seu pare, Raimon Bosch q^o, i es troba reconegut per un contracte d'arrendament de 1350 i per un de posterior, de 1401, que el situa "in plano ante villam juxta monasterium sancti Bartholomei", el primer convent dels frares mercedaris.

Es tracta, doncs, d'un cortal situat al paratge actual de sota els Horts, a llevant del pont de la Mercè. Més tard ja no apareix ni en la documentació coneguda dels segles XVI i XVII ni en els dos mapes de cortals de què podem

disposar.⁽²¹⁾ Devia ser un cortal mitjà, si atenem al preu de l'arrendament de 1350: 30 mitgeres de forment, 60 mitgeres d'ordi, sense tornes,⁽²²⁾ i 18 sous melgoresos, cada any. No consta que capbrevi per a la Canònica.

C) Cortal de Pere de Treballs, donzell

També es trobava situat en el “plano ante villam, satis prope molendinum superiorem”, que confrontava per migjorn amb el cortal de l'esposa de Berenguer Floreta, del qual resta separat per un camí públic. L'emplaçament es troba així ben indicat: al nord de l'anterior i prop el pont de la Mercè. De 1407 posseïm un contracte d'arrendament de Sança, vídua de Pere de Treballs, donzell.

Pel muntant de l'arrendament anual se situaria en una classe de cortal semblant a l'anterior: 57 mitgeres de forment, amb tornes, 46 mitgeres d'ordi, i 67 sous melgoresos. Tampoc capbreva a la Canònica.

Disposem d'un segon contracte, una mica posterior, de 1434, i des d'aleshores no en tenim cap més notícia.

D) Cortal Massanet

S'ubicava pels volts de l'actual mas Nou (avui càmping) i la primera referència que en tenim és una cita del capbreu de 1383 que el confronta amb un camp capbrevat. Quelcom més tard, en un contracte de 1411, el propietari, Ramon Roger, arrenda el seu cortal “dit d'En Massanet”, per sis anys i a mitges.

Disposem d'un segon contracte, més tardà, de 1434, i des d'aleshores no en tenim cap més notícia.

E) Cortal de Bartomeu Font

Indicis de l'existència d'un altre cortal per aquests verals, concretament a Correns, prop l'Olivareta, i vers els cortals Gifreu, és la cita en el capbreu, l'any 1411, del cortaler Bartomeu Font, que capbreva una terra erma que fou de Guillem Avinyó.

21. El primer cronològicament dels dos mapes es troba a la Biblioteca Nacional de Madrid i data de final del segle XVII o de principi del XVIII. El segon correspon a un mapa de la Canònica, conservat en l'Arxiu Capitular de Girona, de 1748 i publicat parcialment per P. Ribas (*Atles de Castelló d'Empúries, segles XVII al XIX*).

22. La “torna” equivalia a un quartó per mitgera.

La mitgera de Castelló era igual a 30,852 litres i es dividia en dos quarteres i vint quartons. La mitgera amb tornes representava la capacitat de 32,395 litres. (ALSINA, FELIU, MARQUET, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans* Ed. Curial, Barna, 1990). No obstant això en un dels documents estudiats hem trobat la següent equivalència, que no correspon a l'anterior càlcul: “...per preu LXXXX migeres forment ...ab tornes de XX migeres” (A. H. G. Prot. Castelló vol. 589, not. P. Jaume (1424-25)).

No s'ha de confondre la quartera anterior, o meitat de la mitgera, amb la quartera actual que el *Diccionari Alcover- Moll* defineix així: “mesura d'àrids de capacitat variable segons les comarques, però aproximadament de 70 litres (A Girona actualment equival a 72,32 litres.).

2. Pla de les Trilletes i pla de Matamala o Massabous

S'estenien des del Pla davant Vila, al nord, a la riba esquerra de la Muga, al sud. Les Trilletes corresponien a la part occidental, mentre Matamala se situava a l'orient, vers la platja dels Graells.

Dintre aquest sector els cortals tradicionals que han arribat fins gairebé avui es trobaven a Matamala i eren els de Sant Dionís ("Mas Vell" dels darrers temps), Torre Ribota, cortal Llebrer i cortal Modaguer. El Moixó, de vora mar, desaparegut com la majoria dels altres dintre la macrourbanització d'Empuriabrava, és molt més recent, de la segona meitat del segle XIX.

A les Trilletes, en la nostra documentació, se'n cita un que, pocs anys després degué desaparèixer, ja que no se'l menciona posteriorment. Al pla de Matamala, com a cortals medievals, sols tres han deixat rastre: un, el Llebrer, que, amb noms diferents, ha sobreviscut fins fa poc, el Modaguer, del qual només coneixem el nom i la ubicació i un tercer, la Torre Ribota, de testimonis més aleatoris.

A) Cortal de Pere Negrell

L'únic cortal on s'afirma la ubicació a les Trilletes és el que apareix, l'any 1471, com a propietat de Pere Negrell. En ell el procurador d'aquest darrer, Joan Marc, arrenda per dos anys al preu de 85 mitgeres de forment, 50 d'ordi i una altra de forment pel dret de tenir forn (*fornaticum*), privilegi propi dels comtes d'Empúries.⁽²³⁾ Per les quantitats de gra pagades sembla una explotació tirant a gran.

Com la majoria dels cortals descrits en el Pla davant Vila, probablement tampoc traspassaria l'edat mitjana i desapareixeria de la documentació coneguda.

B) Cortals de Guillem Pagès i Pere Amorós

El capbreu de 1383 anota dos altres cortals, ara en el pla de Matamala. Comença pel de Guillem Pagès. Aquest cortal, en 1384, capbreva a la Canònica un camp de 3,5 vessanes i un segon de 2,5, que confronten amb el clos de la casa. Guillem Pagès en posseeix també un altre per la Caritat del Pa de Cortó i un quart per l'abat del monestir de Santa Maria de Roses i Joana de Pomès. A part de les anteriors coneixem més terres del cortal a través de les afrontacions. El cortal havia pertangut abans probablement a Berenguer Berga.

L'altre citat en el capbreu és el de Pere Amorós, tocant a la ribera de la Muga, de la qual es troba separat per un camí, i del qual no en sabem altra cosa que aquests detalls.

Si acudim al *Calendaris* perquè ens ajudi, ens trobem amb la contradicció que en un lloc identifica el cortal Pagès amb el de M^o Llebrer i en un altre amb la Torre Ribota ("Torre Ribota se digécortal Pagès"). Tantmateix, si tenim en compte que el coneixement del cortal Amorós ens ve donat per la capbreuació d'un camp de Guillem Pagès que afronta a ponent

23. Vegeu nota 19.

amb la Muga i “...en la qual terra antigament era lo cortal de Pere Amoròs”, la desaparició del darrer em sembla que resol la contradicció. És a dir, el cortal de Guillem Pagès, en aquests moments, reuneix terres de l’antic i desaparegut cortal Amorós, que afronten amb la Muga. Aquest és precisament l’emplaçament tradicional del cortal Llebrer.

Si descartem, doncs, la identificació del cortal de Guillem Pagès amb la Torre Ribota, el darrer no apareix en cap dels documents manejats per a la confecció del present treball, fet que no significa la negació de la seva existència.

C) No apareix ni en el capbreu ni en la restant documentació estudiada el cortal anomenat posteriorment de Sant Dionís (nom del propietari del segle XVII) si bé el seu testimoni el trobem documentat en el segle XVI, la qual cosa, com en el cas de Torre Ribota, no vol dir que abans no existís. com és el meu parer.

Conegut en els darrers temps com el Mas Vell (avui convertit en l’Hotel Casablanca, d’Empuriabrava), en tenim coneixement a través de *Calendaris*. Segons explica, havia estat dividit en dos cortals, el Dalmau i l’Alsina, també coneguts com cortal gros i cortal petit de Sant Dionís, que havien pertangut a la família Malla. En efecte, en el *Llevarador* de 1571, apareix com a propietat de Guiomar de Malla, que fa un cens a la Canònica de 25 mitgeres d’ordi.

Sabem quelcom més del cortal Modaguer (darrerament, cal Resclosar i avui engolít i desaparegut dintre Empuriabrava). Segons el *Calendaris*, la més antiga denominació fou la de cortal Albert i, en efecte, en el llistat de cortalers de 1474,⁽²⁴⁾ sorgeix per dues vegades el nom de Pere Albert, cortaler, una en la citada data, moment de la cancel·lació d’un censal i l’altre quelcom anterior, en la seva compra.

L’únic que, segurament, no existia era el cortal Moixó, edificat, com hem dit, en la segona meitat del segle XIX.

3. Pla del Llonguell

Formava una faixa de terra estesa de nord-oest a sud-est, a la banda dreta de la Muga, des del Torredà fins a l’actual platja de can Comas. Es dividia en Llonguell major, més al nord, i Llonguell menor, més vora mar. El darrer el *Calendaris* l’assimila al Pla de l’Illa; un i altre, si més no, es troben contigus.

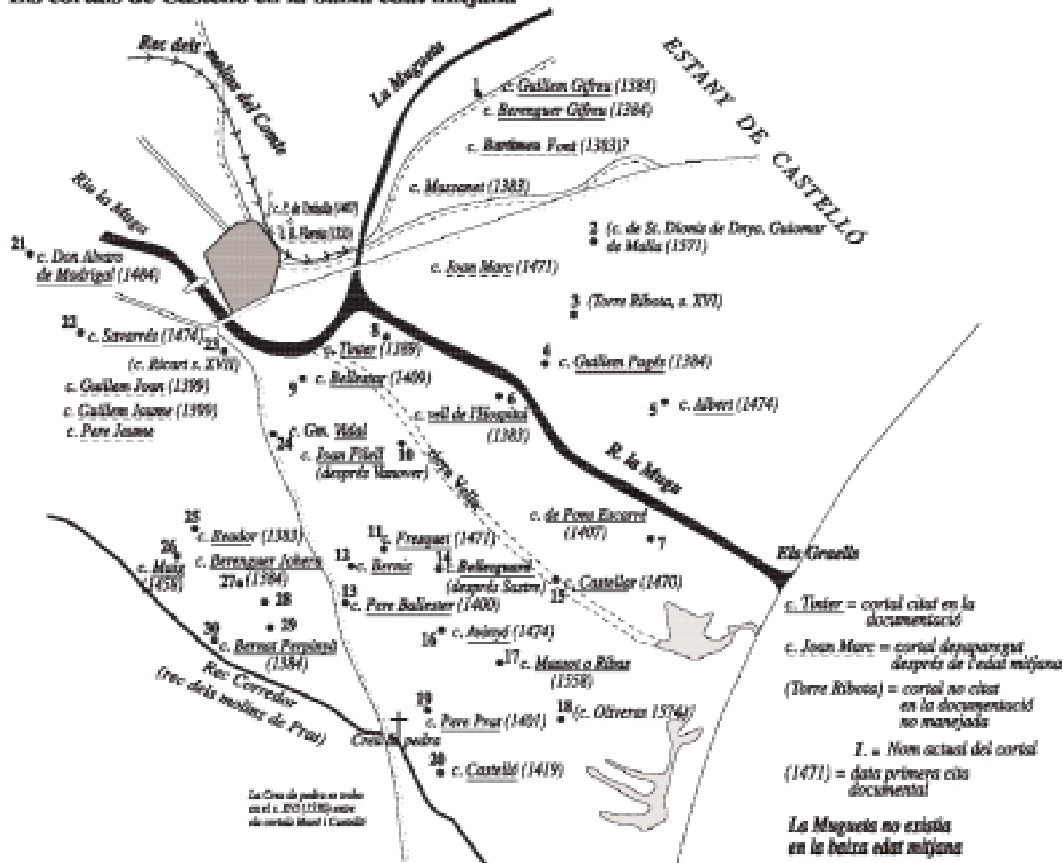
A) Cortal de Pons Scarrè o Escarré⁽²⁵⁾

Correspondria probablement al mas d’en Diego Túrias, avui Càmping Laguna, i aquesta és també l’opinió del *Calendaris* qua anota al marge, primer (s. XVII) “Roca” i després (s. XVIII) “Muxò, cortal Roger”. Ve definit en el

24. Enumeració de cortalers, el 23 desembre de 1474, amb motiu de la lluçió d’un censal mort de cent deu lliures, contractat el 1458 també per cortalers, fet que dóna ocasió per a una nova llista, més nombrosa que la primera, i en la qual entre els inclosos es troben molts del primer llistat junt amb altres de nous.

25. Pons Scarré o Escarré apareix com un personatge rellevant dintre el Castelló de l’època, “que gaudeix de prestigi i de la confiança de la família dels comtes”, com ho mostra el fet que a la seva casa, en 1368, es dipositi l’Arxiu Comtal. (*Rev. de Girona*, nov.-des. 2004, pag. 71).

Els cortals de Castelló en la baixa edat mitjana

1. Can Bec.
2. Mas Vell (avui Hotel Casablanca, dintre Empuriabrava).
3. Torre Ribota o can Guero (avui desaparegut dintre Empuriabrava).
4. Cortal Llebrer o can Joan Ferrer (darrerament família Casadevall i avui restaurant El Trabuc, dintre Empuriabrava).
5. Cal Resclosar (avui desaparegut dintre Empuriabrava).
6. Can Benet Túrias (avui casa de turisme rural).
7. Can Diego Túrias (avui càmping Laguna).
8. Mas dels Puputs.
9. Can Savalls o can Feliu de Camallera.
10. Can Peret de la Gallinera o can Garriga.
11. Mas d'En Fages o cortal Climent.
12. Torre de l'Hospital.
13. Cortal Roure.
14. Can Jepet o Torre de Bellesguard.
15. Can Comas.
16. Can Manel Brossa o cortal Avinyó.
17. Cortal Ribas, cal Pacheco o mas d'En Pastell.
18. Cortal Raguier, mas d'En Pepito Brossa o d'En Brossa de vora mar.
19. Mas Gou (avui propietat de la família Brossa-Martín).
20. El Cortalet (avui centre del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà).
21. Can Gorgot.
22. Mas de la Mare de la Font.
23. Can Secundino Bramon.
24. Cortal de Santa Llúcia o can Reixach.
25. Can Sabater.
26. Can Llobet.
27. Can Cua (família Antoni Portell).
28. Cortal Cassanyas o cal Esclopeter.
29. Can Gusonet.
30. La Gallinera.

Els cortals castellanins en els anys immediatament anteriors a l'època turística (Mapa Topográfico Nacional 1:50.000; ed. 1951).

Noteu que els noms (amb nombrosos errors) corresponen als del moment de la confecció del mapa.

capbreu de 1383 amb una considerable porció de terra que fa cens a la Canònica: a) un camp de 12 vessanes que afronta, a llevant, amb la ribera de la Muga; b) un altre camp de vessana on hi ha plantades diverses oliveres, també afrontant amb la Muga; c) un clos de 2 vessanes que fou de Pere Gomir.

De l'any 1472 tenim un document de compravenda d'un cortal de Joan Deulovol que el traspassa a Joan Brujó, mercader. Com que sobre la situació topogràfica ens especifica que es disposa "apud mare, prope ripario Sambuce" i l'únic cortal que en aquells moments es trobava prop de mar i a tocar la ribera de la Muga era el del mencionat Pons Escarré, no em sembla desencertat identificar les dues finques. Recordem que Joan Deulovol consta en la relació de cortalers de 1474.

Més difícil és la interpretació de l'arrendament que fa, en 1349, Joan Pere i la seva muller, de vint vessanes de terra en el pla de Llonguell, que afronten "...quoddam cortale qui fuit Petri Gomir q^o (la paraula "affrontatur" està sobreposada i el text és com segueix: "...infra parrochiam Castilionis (prout affrontatur) et quoddam cortale qui fuit Petri Gomir, condam..."). En una de les clàusules del contracte es parla que els arrendataris poden estar i habitar en aquest cortal i cultivar-ne les terres, la qual cosa sembla confirmar que les vint vessanes arrendades formarien part del cortal Gomir.

Si és així, i atesa la notable distància temporal amb el moment de Pons Escarré, podria correspondre el mencionat cortal Gomir amb el que, dues generacions després, serà l'Escarré? Seria legítim admetre la següent successió per a la mateixa finca: cortal Gomir (abans de 1349) → c. Joan Pere (des de 1349) → c. Pons Escarré (des de 1383) → c. Joan Deulovol (a. 1474)? O la millor solució seria admetre per a l'àrea del tram final de la Muga la presència simultània de dos cortals, l'Escarré i el Gomir? Com pot comprovar-se, la ubicació i identificació d'alguns cortals no sempre és fàcil.

B) Cortal Vell de l'Hospital

Només disposem de les referències del capbreu de 1383 quan, en descriure un camp, anota en les afrontacions: "dita terra és de la part de cerç del cortal del dit Hospital".

Una altra raó per confirmar l'existència de l'esmentat cortal podria ser la citació, en aquest paratge, de diferents finques del mateix Hospital, al nord del cortal Escarré. Una d'elles, que limita pel nord i l'oest amb el descrit camp de 12 vessanes del cortal Escarré i que a llevant afronta amb la Muga. La finca de l'Hospital consistiria, doncs, en un gran camp que, a més, també tocaria amb el riu.

Així sembla plausible situar-lo entre el cortal Escarré i l'actual mas d'en Benet Turias o probablement en aquest darrer mateix.⁽²⁶⁾ Hem de recordar que

26. Aquesta és l'opinió del *Calendaris* quan anota al marge: (segle XVII): "Fuster". Recordem que l'actual mas de Benet Túrías fou conegut un cert temps com cortal Fuster.

Sota, i amb lletra probablement del segle XVIII, s'escriu: "...després de la Comunitat y ara de Saurina Piferrer, de Figueras ..." O, en un altre lloc, "cortal petit d'en Fuster d'en Piferrer de Figueres; fou de l'Hospital".

No s'ha de confondre aquest cortal Fuster (que sol anomenar-se cortal Petit de Fuster) amb un altre del mateix nom situat prop la carretera de Sant Pere Pescador, entre el Roure i el Cortalet.

l'anomenada posteriorment Torre de l'Hospital, situada al Pla de Mesians, com veurem, fins al segle XVI estigué en mans de particulars, el darrer, el botiguer Joan Lluch que, a través d'una causa pia, el llegà a la institució benèfica.

C) *El cortal Castellar* (actualment can Comas, prop de la platja del mateix nom) es trobava més allunyat de la Muga que els tres anteriors i el coneixem per la venda que en fa Francesc Jeroni, blanquer, el 1459, per 130 lliures barceloneses a Guillem Castellar. Poc després, el 1474, i en la coneguda llista de cortalers, tornem a trobar el nom del nou propietari. De 1287 es conserva un dels primers contractes d'arrendament d'un cortal, en el qual Joan Crosas deixa menar a Bernat Renart el seu del pla del Llonguell, en compensació d'un deute de 110 sous. És curiós que en el mapa de final del segle XVII o principi del XVIII mencionat abans, en el lloc del cortal Castellar s'anota el nom de "Crosas". S'hauria mantingut aquest nom, junt amb altres transitoris, fins tan tard?

D) Per aquests verals es trobava també el que en el *Llevador* de 1574 apareix com a possessió de la pubilla Banca i posteriorment, des del segle XVII, s'anomenarà *cortal Oliveras* (darrerament mas d'En Pepito Brossa o Raguer). No obstant això, no en tenim notícies, durant l'edat mitjana.

4. Pla de Torredà i pla de Messians

Els plans de Torredà i Messians es localitzen entre el pla del Llonguell i la carretera de Castelló a Sant Pere Pescador: el primer més al nord, limitant amb la Muga, el segon al sud de l'anterior fins als paratges de pla de l'Illa i Momires, que ocupen la part més meridional del terme, si bé, com en la resta de paratges, no sempre resta precís el seu encaix. Juntament amb la franja occidental de la citada carretera representen la zona de major densitat de cortals. A la banda oriental de l'esmentada carretera, hi trobem els següents:

A) *Cortal de Bellestar*

D'ell comptem amb dues referències força convincents:

a) La més antiga (any 1395), correspon a un contracte d'arrendament per a tres anys i a mitges. El cortal en aquests moments és propietat de Margarida, esposa del venerable Joan Sabater, q^o, i se l'anomena ja Bellestar. ("vocato Belstar").

b) Quelcom posterior és la menció en el capbreu de la Canònica, en 1409. En ell Dolça, muller de Bernat Perer, capbreva "domum et casamentum cortalis meis (que situa en el pla de Torredà) vocato Belstar, quod fuit Johannes Sabaterius, q^o, et ortum sive viridarius", juntament amb una part del clos. El cens puja a tres mitgeres d'ordi.

En el *Llevador* del segle XVI ja figura com a propietat de M^o. Antic Feliu, notari de Castelló.

B) Cortal de Jaume Tinter

S'ubicava a llevant de l'anterior i correspondria probablement al que, més endavant, s'anomenarà Raset o cortal petit de Feliu de Camallera (potser on fins fa poc hi havia el mas Coromines o dels Puputs).

En 1389 en el capbreu es parla d'un "clos" del cortal Belestar en aquest indret i vora la Muga, que "llinda amb les terres del cortal de Jaume Tinter".

De poc després data el contracte d'arrendament (a. 1400) de la finca de Jaume Tinter a Berenguer Saurina, per dos anys i a mitges.

C) Cortal de Joan Filell, més tard Vanover

Es troba força ben localitzat en diferents papers. Primer en el capbreu, en 1404, on consta Joan Filell com a censatari d'un camp.

Pels mateixos anys per dos contractes d'arrendament, un de 1400 i l'altre de 1411. El primer per tres anys i a mitges; el segon, per quatre i entrega anual de 100 mitgeres de forment i 90 d'ordi, quantitats que el classifiquen com un dels cortals importants.

Més endavant apareix en unes afrontacions amb el veí Pere Fresquet, notari de Castelló, que situa el seu cortal "prope et ante cortalis Vanover", en aquells moments propietat de Francesc Vanover, segons la relació de cortalers de 1474. Finalment també el trobem amb el mateix nom, un segle després, en el *Llevador*, per passar a principi del XVII a mans de la senyora Salvadora, esposa del conegut home de lleis i humanista, Jeroni Pujadas.

Per la banda oriental del cortal, abans del capbreu, s'hi havia obert pas un braç de la Muga, l'anomenada aleshores riera Vella que, des del cortal Ricart i a través de les terres de la Torre de Bellesguard, aniria a desaiguar a l'actual platja de can Comas.

D) Cortal de Guillem Vidal

Només el coneixem a través del capbreu (1383). En ell Caterina, muller de Guillem Vidal, notari de Castelló, capbreva una terra de tres vessanes i mitja, en la qual es troba edificat el seu cortal, excepte una casa o paller situada a cerç de dita terra. La úniques referències topogràfiques són la seva ubicació en el Torredà i l'afrontació, a ponent, amb la carretera pública. Així doncs, no sembla anar mal encaminat el *Calendaris* quan l'identifica amb el posterior cortal de Santa Llúcia. Sembla confirmar-ho el fet que encara en el segle XVII, la Canònica pretenguí exercir senyoriu sobre l'esmentat cortal. En el segle XVI, ja fora del nostre treball, estigué en mans del notari Coll, de Castelló i, després, de la seva vídua, na Colla, citada en el *Llevador*.

E) Cortal Fresquet

El tenim ben conegut per una cita documental de 1471 on, en parlar de l'arrendament del seu cortal, el notari castellaní Fresquet ens aclareix que es

troba “prope et ante cortale Fco. Vanover”. Correspon, per tant, al cortal anomenat posteriorment Bahurt i, després, fins avui, Climent. Pot considerar-se una bona finca, ja que cada any renda 100 mitgeres de forment i 60 d’ordi.

És probable que correspongués a l’anterior cortal Gori, com sembla confirmar-ho una anotació corresponent al cortal de Belestar que assenyala, en el límit meridional del clos, una “carrera per la qual se va al cortal que fou de Fco Gori, qº, y al cortal Bernic”. Si observem en el mapa el mencionat camí veurem que, en efecte, es dirigeix primer al cortal Fresquet i després a la que serà la Torre de l’Hospital.

F) Cortal Bernic

Com acabem de constatar, després del cortal Gori o Fresquet, vindria el cortal Bernic, que coneixem no només per l’anterior menció, sinó per una cita del capbreu i perquè el seu propietari, Pere Bernic, es troba en la relació de cortalers de 1474. Coincideix amb el que més endavant serà conegut com la Torre de l’Hospital.

G) Més al sud es localitzen els cortals *Bellesguard* i *Avinyó*

La primera menció del Bellesguard la tenim en un document de 1472 on es parla del “cortale vocato Bellesguard, in plano Messiano”. Pertany a la vídua de Pere de Vilarig, cavaller, però poc després ja el trobem en propietat de Jaume Sastre, família que el mantindrà a les seves mans fins al segle XVII.

De manera semblant al veí Filell apareix com una gran finca (amb parcel·les o camps i closes estesos des del Torredà a Momires), si hem de jutjar per la quantitat de gra que el masover ha d’aportar anualment a casa de l’amo, com a preu d’arrendament: 100 mitgeres de forment i 80 d’ordi, sense tornes.

Quant a l’Avinyó, el trobem citat per primera vegada en la nòmina de cortalers de 1474, ocupat per Cebrià Avinyó. Un segle després pertany a la dona del notari castelloní Antic Feliu, si bé segueix conservant el nom primitiu: ...” fa Mº Antich Feliu, noty. dues migeres ordi mesura censal per lo cortal den Avinyó, qui vuy és de sa muller” (“Llevador de censos de ordi, etc. “ a. 1571).

5. Pla de l’Illa o Llonguell Major i pla de Momires

Al sud dels anteriors paratges es localitzen els plans de l’Illa i el de Momires,⁽²⁷⁾ a la porció més meridional del terme, travessada pel rec dels

27. El pla de Momires, segons el *Calendaris*, “és en la carretera de St. Pere Pescador, de un costat y altre de dita carretera, dende lo cortal de Rourer, vuy de la Comunitat, al Pontarrons...” per afegir, sense gaire sentit, “ y també dende lo Cortal de Sta. Llúcia al dit Cortal Rourer, y també se anomenava lo Pla de Momires, des de la carretera que va a la Torre de l’Hospital a la carretera que va a Sant Pere”.

Molins de Prat (avui rec Corredor) i limitant amb el de Sant Pere Pescador, entre el Llonguell, a l'est, i les closes d'ambdós costats de la carretera de Sant Pere, a l'oest.

A) En el pla de l'Illa s'anota el *cortal de Joan Olot*, antigament de Garau Ferrer. Sorgeix com un dels més importants censataris de la Canònica, a la qual capbreva, en 1408, divuit vessanes de terra de cultiu. D'aquestes, onze foren del cortal Assalit, el seu veí. Pel que pot deduir-se del Capbreu, es tractaria d'un cortal amb camps grans i contigus, voltant les edificacions. Una mica més endavant, el seu amo, Lluís Olot, el ven a Andreu Vila.

Podria assimilar-se al posterior cortal Ribas o Pastell (abans de Sebastià Massot, que el ven en 1558 a Pere Ribas) si el seu propietari, Pere Ribas, en 1570, no reconegués tenir el seu cortal "proindivís" pel convent de Sant Bartomeu, de Castelló, i la comanda de Sant Joan de Jerusalem (antigament del Temple), sense menció a cap domini directe de la Canònica. Potser, doncs, seria més encertat situar-los més al nord: el cortal de Joan Olot correspondria, així, a l'Avinyó i el d'Assalit al Bellesguard, Sembla corroborar-ho el *Calendaris* quan al cortal Ribas l'anomena també "cortal petit d'Avinyó".

B) En el pla de Momires o dels Arenyals, un altre cortal que apareix en la documentació és el de *Pere Ballester*, notari, propi de la seva muller, Francesca, filla del cortaler Berenguer Gelabert q^o. Ja hem fet notar el notable prestigi d'alguns corticalers propietaris que, com en aquest cas, podien casar la filla amb un notari. D'ell, en tenim notícia per dos conductes: a) un contracte de 1400, on Pere Ballester, en nom de la dona, l'arrenda per quatre anys i a mitges, "segons és acostumat a fer"; b) la capbreu a la Canònica, en 1408, de dues vessanes d'un camp més gran.

Situat en el pla de Momires i prop la carretera de Sant Pere, podria correspondre amb el posterior cortal Roure. El *Calendaris* l'identifica amb el que anomena de manera estranya, "Sastre de la Creu...". Recordem que el cortal de la Creu és el Roure, ja que es troba prop d'una creu de pedra.

C) Al sud de l'anterior se situava el *cortal de Pere Prat*, definit perquè limitava amb el rec dels Molins del seu nom. Pere Prat, a més de cortaler, pel que pot deduir-se del Capbreu, regentava un o més molins de farina al rec Corredor (també rec del Molí de Fortià o del molí d'En Cambras), l'única artèria amb aigua corrent suficient per impulsar molins, a diferència dels innombrables recs de la zona, simples canals de drenatge.

En el capbreu de la Canònica, en 1419, amb el nom de Pere Prat s'hi troben anotades diverses finques (camps i closes), que sumen 17 vessanes, una d'elles afrontant a migdia amb el citat rec dels Molins de Pere Prat o Corredor.

D'uns pocs anys abans, de 1401, disposem també d'un contracte d'arrendament del cortal dels fills de Pere Prat q^o, fet pels tudors, en el pla de Momires i a mitges, més, com a ajuda per pagar censos, 11 mitgeres d'ordi i 5 de forment. Probablement un d'aquells fills, del mateix nom del pare, seria el Pere Prat del capbreu posterior.

Si suposem que el cortal de Pere Prat es troba prop del rec del molí del mateix nom (i, en efecte, el capbreu, com acabem de veure, inscriu una finca que hi limita), l'hauríem de situar a l'actual Cortalet (ara Centre dels Aiguamolls de l'Empordà) o al mas Gou (avui de la família Brossa), més aviat aquest darrer, mentre restaria el primer per als cortalers Castelló.

D) El cortal Castelló. Només el coneixem a través del capbreu per unes finques capbrevades i per afrontacions amb altres de Pere Prat. El fet que es citin dos noms, Bernat i Joan Castelló, ens deixa en el dubte de si es tractaria d'un o dos cortals, si bé l'existència posterior, per aquests indrets, d'un de sol, el Cortalet, ens inclina a creure que seria només aquest.

6. Sector occidental: del pla de l'Estarriola a Momires

Parlem de la porció del territori castelloní a l'oest de la carretera vella de Castelló a Sant Pere Pescador, coincident més o menys amb l'actual, des del conegut avui com pont Vell (aleshores Nou) i el camí vell de Figueres, fins a l'àrea de closos que separa els termes de Castelló i Sant Pere Pescador.

De nord a sud abraça els següents paratges: l'Estarriola, de la Muga al camí de Castelló a Fortià, les Vernedes, un dels pocs llocs que ha conservat el nom, Malvinar i l'extens espai de les Tallades o Banyadors, fins a enllaçar, al sud, amb el pla de Momires, que sorgeix com el rodal més meridional del terme, incloent-hi terres de les dues bandes de la carretera de Sant Pere.

6 a) L'Estarriola

A l'Estarriola, malgrat la seva extensió, s'hi troben només dos cortals, els dos únics que han pervingut fins avui, el de Don Alvaro de Madrigal i el de Savarrés.

A) El primer ens el dona a conèixer Pelai Negre en l'estudi publicat sobre la Casa Gran de Castelló, l'únic edifici del gòtic civil privat conservat i encara només parcialment. Tant la mencionada casa com el cortal estigueren en mans de Don Alvaro de Madrigal, militar afincat a Castelló des de la guerra civil catalana de 1462-72; el cortal es troba documentat des de 1484. Posteriorment passà a la família Gorgot, ben coneguda dintre la història empordanesa, entre altres circumstàncies, per ser la propietària de bona part de les edificacions on avui s'alberga el Museu Dalí, a Figueres.

B) Del segon, o Savarrés, la primera notícia correspon a la nòmina de cortalers de 1474, on apareix el nom de Miquel Savarrés. La família mantingué la propietat almenys fins a mitjan segle següent, com ho mostra l'arrendament del cortal, que se situa al pla de les Arenes (potser per la sorra deixada per la Muga en alguna de les seves avingudes), per Antoni Savarrés, "notarius ville Castilionis", l'any 1542, i entre les possessions del qual se cita una closa situada en els Salins i en el Vernar.

6 b) Vernedes, Malvinar, Banyadors i les Tallades

Abraça tota la franja de ponent de la carretera de Castelló a Sant Pere Pescador. Les Vernedes s'estenien per la zona més septentrional que, en el temps estudiat, estaria ocupada per extenses superfícies humides o semihumides, com ho mostren no solament el nom (el vern és un arbre que vol aigua) sinó les informacions que ens transmeten els comentaris marginals de la recopilació del capbreu efectuada en el segle XVII (*Calendaris*): “Les Vernedes és en les closes del cortal de Santa Llúcia y del cortal de Sant Domingo” o bé quan ens parla de les Arrabassades de Santa Llúcia. Encara avui apareix com un espai ric en aigües freàtiques.

A) De l'únic cortal del lloc –el que més tard es coneixerà com cortal Ricart o cortal de Sant Domingo– no en posseïm cap notícia segura en la documentació manejada. La primera és la que ens dóna Mn. Miquel Pujol quan afirma que d'abans del temps de Jeroni Pujades pertanyia a Anna Càrcer.⁽²⁸⁾

Al sud de la Verneda, o les Vernedes, s'eixampla una de les zones més denses en cortals, la corresponent al Malvinar i sobretot al pla de Banyadors o de les Tallades.

B) Al Malvinar se situa en la baixa edat mitjana el *cortal o cortals Jaume* (“*Jacobi*”), si bé no sabem exactament on. El capbreu, en 1399, es limita a citar-ne les afrontacions “una terra de Guillem Jaume, cortaler”. Posteriorment, en dos contractes de mitjan segle XV, es fa referència a dos cortals del mateix cognom, un corresponent als fills de Pere Jaume q^o, (a. 1449) i l'altre al fill i hereu de Bernat Jaume, q^o (1458), germà de l'anterior, cortal que fou de Mateu Mateu. Coexistirien, doncs, dos cortals, el de Pere Jaume i el de Bernat Jaume, que, en morir en l'espai de deu anys de diferència, passen als respectius fills i hereus. Per menor edat es troben subjectes a tutoria i als tudors respectius pertany arrendar les finques.

C) Del cortal de *Guillem Joan*, només tenim una citació en el Malvinar del capbreu de 1383 que ens assabenta que, a cerç d'un camp de Francesc Jaume, se situa una “terra de Guillem Joan, cortaler”.

Amb semblants dificultats ens trobem per col·locar en el seu respectiu lloc el grup format per una mitja dotzena de cortals dispersos pel pla de Banyadors o de les Tallades

En el capbreu, i corresponent a l'any 1384, se'ns menciona el de Berenguer Bohera o Johera, primer per un camp de tres vessanes on es troba edificat el seu cortal; després per un altre d'una vessana, al nord. Les anteriors capbreuacions serien degudes probablement a la venda que, el mateix any, fa Francisca, muller d'Antoni Falera del seu cortal al mencionat Berenguer Johera, pel preu de 2.500 sous melgaresos. El *Calendaris* l'identifica amb el posterior cortal Peya (avui Portell).

28. PUJOL, Mn. M., “Aportació a la biografia de Jeroni Pujades Una biblioteca particular de començaments del segle XVII”, en *Annals Inst. Est. Emp.*, vol 18, 1985.

Prop d'aquest s'alçaven els cortals *Reador*, probablement el posterior Sabater, i el *Maig*, que podria correspondre a l'actual Llovet. Elortal Maig el trobem citat per primera vegada en la llista de cortalers, primer l'any 1458, a nom de Nicolau Maig i, posteriorment en 1474, a través de Miquel Maig, àlies Puig. Quant al Reador o Rasador, a més de citacions en el capbreu de 1383, disposem d'una menció en la llista de cortalers de 1458, amb el nom de Joan Rasador, i una altra en el *Llevador de censos*, on es parla d'un capbreu de 1553, que fa referència a un "Jaume Reador, cortaler". Més endavant, en el mateix *Llevador de censos* de 1571, s'anota: "fa Pere Maig, de Castelló, cortaler, tres mitgeres ordi a mesura vendable per lo cortalet que és estat den Reador". També el *Calendaris* és de la mateixa opinió: "elortal Reador, vuy de Sabater" Així doncs tindriem els dos cortals, en aquests moments propietat dels Maig; d'aquí probablement la confusió en situar elortal Maig en el posterior Sabater.

Més difícil és identificar elortal de *Pere Vidal*, conegut per un contracte de 1474 que el situa a les Arrabassades i limitant, a llevant, amb elortal Maig. Podria ser el que en temps moderns s'anomenaràortal de les Arrabassades, de la família Massot, si bé abans del segle XIX no apareix en cap mena de documentació tant escrita com cartogràfica coneguda?

Tampoc podem reconèixer elortal de *Pere Celler*, àlies Moner (que no s'ha de confondre amb el senyor Joan de Cellers que, en el segle XVII, comprà o heretà elortal Maig). Sols sabem que Pere Celler en 1415 adquirí elortal de Berenguer Terrades. Correspondria a algun dels dos actuals masos Cassanyes (ca l'Esclopeter) o Camps (can Gusonet)?

En canvi no tenim cap dubte amb elortal de Bernat Perpinyà, mercader, citat en el capbreu de 1383 i després en la llista de cortalers, en 1458, ara amb el nom de Pere Perpinyà, cognom que perdurarà fins al segle XVIII, i correspondria a l'actualortal de la Gallinera, un dels de major superfície cultivable.

ELS CORTALS COMA UNITATS D'EXPLOTACIÓ AGRORAMADERA

Cases i terres

1. *Les edificacions*

La primera impressió que ens causa la visita a unortal actual és la poca semblança amb el mas pròpiament dit. Així com aquest (si deixem de banda algunes de les grans pairalies on el nucli vell queda embotit en les successives reformes posteriors) conserva encara l'aspecte exterior i l'estructura de l'època de consolidació postremença, dels cortals primitius en resta poca cosa. La majoria apareixen (estem parlant de l'època immediatament anterior al turisme de masses) com a contruccions d'estil poc definit i formant un conjunt on l'habitatge es troba sempre acompanyat, però no unit, a altres contruccions de caire agropecuari, especialment quadres i pallers (els darrers notablement ampliats arran de la introducció dintre el binomi gra d'aresta-blat

de moro, de la userda, en el segle XIX) que sovint s'alcen amb tant o més volum que l'habitatge pròpiament dit.

Desconeixem com serien les edificacions dels vells cortals de l'edat mitjana alta i central. A conseqüència de la precarietat dels materials de construcció i de les reduïdes dimensions dels edificis, no n'ha restat pràcticament res, situació no gaire diferent de la majoria dels masos catalans d'èpoques tan reculades.⁽²⁹⁾

Sobre el cortals de la baixa edat mitjana en sabem quelcom més, tant per les restes conservades com per les fonts documentals.

A causa de la desfiguració de molts d'ells i la desaparició d'altres com a conseqüència de les noves urbanitzacions turístiques dels darrers temps,⁽³⁰⁾ (Empuriabrava, etc.) poden tenir interès des del punt de vista històric, les notes deixades, fa una cinquantena d'anys, quan encara no havia arribat aquí la revolució agrària ni l'allau turística, pel veterinari Jaume Causa i publicades en un programa de la festa de Sant Antoni dels Cortals.⁽³¹⁾ Causa, que era inspector veterinari municipal, vivia a l'Armentera i cada dia feia, a peu, el trajecte d'aquesta població a la vila. Per l'ofici, i sobretot pel contacte continu que tan pintoresca manera de viatjar li permetia amb els cortals, pogué arrebregar una valuosa informació sobre llurs estructures arquitectòniques, aleshores, si bé ja en bona part amagades sota construccions ulteriors, encara ben visibles en molts d'ells. D'aquí el valor testimonial de les mencionades notes. No obstant això, com esdevé en la majoria dels "aficionats" a la història, la manca de rigor metodològic i de suficients coneixements per enquadrar fets i estils, el porten a conclusions discutibles i algunes clarament inexactes, de manera especial en la datació de les restes observades.

Causa distingeix en les construccions cortaleres el corral pròpiament dit o habitatge, el corral i la jaça.

Per ell un *corral* és un espai on es guarda el bestiar de llana, un espai tancat per quatre parets i obert a migjorn per un portal, amb teulada a un o dos vessants, sostinguda per arcades o bigues, en aquest cas muntant sobre pilars d'obra o columnes de pedra, a vegades amb capitells. Al costat o dintre mateix del corral hi havia la casa del pastor, molt senzilla.

La *jaça* era el lloc on el bestiar boví passava la nit i els jorns inclements. Apareixia com un recinte de forma allargada, tancat amb tres murs, i lliure la part de migjorn, ocupada per una filera d'arcades que sostenien el teulat.

La casa dels cortaleres solia estar al costat de la jaça, formant angle recte, i es comunicava amb ella per una porta.

29. VV.AA.: "L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània", *Associació d'història rural de les comarques gironines*, Girona, 2003, pàg. 47-52

30. Per exemple els cortals de l'antic paratge de Matamala, avui ocupat en sa major part per la macrourbanització d'Empuriabrava, o han estat arrasats o s'han integrat en noves construccions que han tingut molt poc en compte els elements antics. D'aquesta manera han desaparegut els cortals Torre Ribota, Modaguer i Moixó, mentre el Llebrer i el Mas Vell s'han convertit el primer en un restaurant i el segon en l'Hotel Casablanca.

31. Programa de la Festa Major de Sant Antoni dels Cortals, Castelló, 1956?

Quant a les restes arquitectòniques que Causa encara pogué contemplar, en descriu de diversos cortals on hi troba no només la pervivència d'antigues estructures, especialment quadres, corrals i jaces, sinó elements solts reaprofitats, com columnes (algunes vuitavades, que atribueix, sense demostrar-ho, al segle XIV), voltes de pedra, arcades, llindes, portes, finestres, carreus, etc. Sobre els darrers afirma l'existència en el cortal Vanover (avui can Garriga) de pedres en les cantonades dels bastiments amb les mateixes marques de picapedrers que es troben en la porta del Puig Salner de l'església parroquial de Santa Maria de Castelló, del segle XIV. Sigui con sigui l'ús de les columnes en la construcció ve confirmat per la documentació.

Pel nostre compte hem portat a cap diferents visures a cortals encara vius, alguns d'ells descrits per Causa, i les estructures antigues conservades ens confirmen, més en les descripcions dels materials que en la datació, les observacions del veterinari. Però no es pot anar més enllà i caldrà que especialistes en arqueologia medieval hi diguin la seva.

L'altra mena de fonts de què podem disposar, les documentals, no es mostren gaire més explícites. Hem de començar per dir que la menció del cortal quasi sempre ve acompanyada en primer lloc –i abans de les “terres cultes i incultes, closes i demés possessions”– de l'hort i de l'era i, algunes vegades, del “clos” o de la “trilla”,⁽³²⁾ és a dir, el conjunt de terres que envolten el mas i que es troben en contacte més directe i continu amb seus habitants, en altres llocs conegut com el quintà o la quintana.⁽³³⁾

No he trobat, en la documentació manejada, cap descripció completa de les edificacions anterior al segle XVI, pero sí mencions més o menys parcials que, en la baixa edat mitjana, es redueixen al cortal, o habitatge pròpiament dit, als pallers i al porxo.

El *paller*, com indica el seu nom i confirmen les fonts, era l'edifici on s'emmagatzemava la palla, matèria primera molt important en el tipus de cultiu cortaler i que, si bé sol trobar-se al costat o en les proximitats de l'habitatge, a vegades no és així. El seu nom apareix quasi sempre en els contractes d'arrendament, cosa normal si tenim en compte la preponderància gairebé absoluta del cultiu cereal i l'ús intens de la palla com a fems, pinso i potser també jaç.

Altres vegades, quan la palla no cap al paller, es parla d'entrar-la al *porxo*, que probablement seria l'equivalent al que Causa anomena “jaça”,

32. La paraula “trilla” ve definida en el *Diccionari Alcover-Moll* així: “tancat fet de fulles i brancatge de plantes enfiladisses, sostingut per pals ficats en terra (en cast. “seto”)”. Equivaldria al que aquí els contractes anomenen “clos”? (Pensem que el “clos”, amb la significació de tancat, podria ser-ho també de paret, com s'explica en la nota següent).

33. La “quintana” o “quintà” per al *Diccionari Alcover-Moll* és o bé un “camp de conreu immediat a una masia” o “un tros de terra tancat de paret al voltant d'una casa”. Aquesta darrera significació s'adequa bé al “clos” dels nostres cortals on la paraula “quintana” sols l'hem trobada en una compravenda del cortal Sastre, de 1530: “...et omnes dictum cortalio nostrum. videlicet, domus, area et quintanale, terrasque, honores et possessiones...”. Al conjunt format per “domus, area et quintanale” se li assignen dues vessanes de superfície.

En el cortal Bellestar (capbreu 1383) es parla de “clos” i *casamentum*.

paraula que no hem trobat ni una sola vegada en la documentació de l'època estudiada, però sí en un contracte de principi del segle XVIII.⁽³⁴⁾

Incidentalment també surt alguna vegada la paraula *corral*, però sense especificar-ne el significat.

Respecte a l'habitatge pròpiament dit, determinats indicis ens porten a creure que, almenys alguns, no serien les precàries construccions que alguns historiadors assenyalen per al mas català d'abans de les guerres remences.

En primer lloc, el considerable volum de la producció cerealícola, unit a la presència d'una important cabana animal en cada cortal, obliga a la presència de diverses construccions i no encaixa amb edificacions esquistes. Ens confirma aquesta opinió el mateix nom d'un d'ells: el cortal Bellestar. Una casa que porti aquest apel·latiu difícilment es pot identificar amb cap mena de cabana o borda. Més explícit encara és el cas del cortal de Berenguer Floreta on l'amo, absent de Castelló en el moment del contracte, quan torni, pot recuperar-lo per fer-hi estada, si bé es tracta d'un cortal proper al nucli urbà.⁽³⁵⁾ Un cortal que l'amo podia convertir en residència pròpia ens confirma el que acabem d'expressar, si bé no sabem fins a quin punt el que es dona en cortals suburbans pot aplicar-se a d'altres allunyats del nucli urbà.

La tesi anterior es recolza, a més, en alguns detalls dispersos de la documentació manejada. Com quan en alguns contractes s'especifica que el propietari tindrà dret a ocupar (tindrà "empriu") algun apartament de l'habitatge on s'hostatja el cortaler. Per exemple quan es diu "la cambra d'amont tot l'any"; o bé "en cas de necessitat me reservo per mi e per ma família ... una cambra de las dos miren a la sala de dit cortal", si bé en aquest darrer cas el document depassa quelcom el nostre marc cronològic, ja que correspon a l'any 1542. En un altre, el propietari es reté "la cambra e sotoll on son los grans", o el cas de la vídua de Pere de Treballs, que es reserva *adempriu* sobre un "soler". No sabem si en aquests anys de la baixa edat mitjana haurien ja sorgit la major part de les torres que tan bé identifiquen i donen nom a alguns dels cortals, com la Torre de Bellesguard, Torre Ribota o Torre de l'Hospital. Malgrat que en la documentació hem trobat esmentada una torre en el Pla de Messians,⁽³⁶⁾ és probable que la majoria d'elles fossin edificades a partir del segle XVI, com a elements arquitectònics de defensa davant els atacs dels corsaris turcs i barbarescos.

Podríem acceptar, doncs, que almenys cap al final del període, els cortals s'acosten ja al que serà el tipus tradicional posterior a la guerra dels remences: quadres a baix i estança al pis, amb sala central i habitacions als costats, amb la suficient amplitud i comoditat perquè els amos hi puguin fer estada.

34. Arrendament del cortal Grimall (abans Gifreu), a. 1716: "corrale sive jassa".

35. Bartomeua, muller de Berenguer Floreta, la que firma el contracte, fa constar que "...en cas de retornar el meu marit a Castelló amb intenció de residirhi (en el cortal) y volgués recuperar el cortal, pugui ferho sols dits quatre anys per al seu ús durant els dits quatre anys, de manera que no pugui pel temps de aquests quatre anys, arrendar el cortal a altre". (A.H.G. Prot. Castelló, vol.523, not. Pere Jaume, 1406-07.)

36. A.H.G., vol 408, not. P. Pellicer, a. 1400-01. Arrendament d'un cortal al Pla de Messians, el 26 gener 1401: "item em retenc la cambra d'amont tot l'any e al temps de migres, la torra" (vegeu apèndix documental).

Un altre detall a tenir en compte és la freqüent cita de la possibilitat d'obres i en aquest cas l'obligació del masover de fer les tragines dels materials. També es preveu que les pugui fer "per al seu ús", pagant ell.

Així i tot, juntament a materials de construcció sòlids, com la pedra o el rajol, que mostren els apartaments més antics dels cortals actuals, i que correspondrien a l'habitatge pròpiament dit, coexisteixen altres edificacions més precàries, com corrals i jasses, com ho mostra el fet que s'obliga al masover d'un cortal "que tots los jonchs de la closa e prats e possessions del dit cortal sien del tudor e açó en reparació de les cases del dit cortal". Els joncs, en aquest cas, s'utilitzarien probablement com a solera, com en altres llocs les canyes.

Normalment al voltant de la casa se sol situar l'**hort**, la menció del qual mai no manca en els contractes. Es comença per assenyalar l'obligació de l'arrendatari de tenir-lo ben treballat. Se li recorda que ha de "conrear bé e suficientment l'ort a ses propies despeses" o que "l'hage de tenir tapat e tanchat" o, en un altre cas, conservar-lo "clos així com lo trobarà". També que "els arbres fruyters han de ser podats" i que "no gosa metre bestiar de neguna ley per laurar ni per pasturar", fet que ens remet a una superfície més pròpia de camp que d'hort. Els horts o "vergers" a més de "ortalissa" contenen arbres fruiters com magraners, noguers "y altres fruyts"; en canvi no hi trobem citada la figuera, arbre ben propi del país, que solia arrelar pels marges dels camps. En un cas, i en referència a l'obligació que té el masover d'escatir els arbres, es puntualitza; "...et alios fructos sive ficus, que fuerint in dictas terras sive possessiones, sint vestra...". El repartiment dels fruits entre masover i amo varia segons els contractes, si bé el més freqüent és que el propietari tingui empriu (dret d'aprofitament) de les hortalisses i de la fruita o, en altres casos, la fruita a mitges i les hortalisses segons les necessitats. Al costat de la resta d'hortalisses, destaca el paper de les cols, verdura que representava en l'alimentació medieval el paper que més tard exerciran les patates.

2. Les terres

Més que en els edificis, les diferències entre cortals i masos es manifestaven en les terres adjacents, començant per una major extensió total en els cortals que pot calcular-se entre les vuitanta i cent vessanes,⁽³⁷⁾ comptant camps i closes, mentre que als masos pròpiament dits es reduiria a vint o trenta (deixant a part el bosc).⁽³⁸⁾ Una altra diferència fonamental ve donada per la major uniformitat en els cortals, on la terra es reparteix únicament entre camps de cultiu i closes de pasturatge, mentre en la majoria dels masos, l'*ager* es diversifica en la terra campa, les vinyes, els olivets, els prats i el bosc.

37. No tots els cortals disposarien d'aquesta considerable porció de terra, com ho mostra el mateix nom d'alguns d'ells. Així front al cortal gros de Perpinyà (la Gallinera) un del més extensos del terme, hi havia el cortal petit o Cortalet, i el mateix podria dir-se dels cortals gros i petit de Fuster o del gros i petit de Feliu.

38. No hem d'oblidar, però, sobretot després de la revolució remença, la formació de finques de força major extensió per agregació d'altres masos o parcel·les, a través d'establiments, compravendes, enllaços matrimonials o herència.

Més semblances hi ha quant a l'agrupació de les parcel·les al voltant de la casa, no sempre unides i formant un sol bloc, sinó a vegades intercalades entre altres d'estranyes. Però tant per establir llur situació en el terreny com per conèixer-ne l'extensió, la documentació de què disposem és escassa, ja que aquestes dades solen restar absents dels contractes, mentre que en el capbreu de 1383, les mostres aparegudes no són suficients per arribar a conclusions de tipus general.

En el capbreu comptem només amb cinc cortals que ens ofereixin notícies sobre situació i extensió de les parcel·les: els dos Gifreu, en el sector septentrional, al voltant de l'estany de Castelló; el de Guillem Pagès, a Matamala, a la riba nord de la Muga; el de Pons Escarré o Scarrer, tocant l'anterior riu, i els de Joan Olot i Pere Prats, al sector centre-sud, vers el terme de Sant Pere Pescador. Els dos cortals Gifreu són els únics que mostren un nombre suficient de parcel·les per poder treure'n conclusions acceptables: en ells la major part es troben al voltant de les cases, però no sempre formant bloc compacte i, a excepció d'un gran camp de vint vessanes de "madaleixos" o un de cultiu de quatre vessanes, la resta es mouen sobre una mitjana entre una i dues vessanes.

Del total de les vint-i-dues finques capbrevades a la Canònica dels cortals Gifreu, només dues, en les afrontacions, no confronten amb altres terres pròpies dels esmentats cortals, és a dir, només dues es troben voltades per camps d'altres propietaris. De les restants, tretze afronten per dos costats o més amb altres terres del cortal. Això vol dir que, almenys per a la propietat de la Canònica, la gran majoria dels camps dels Gifreu es troben formant bloc al voltant dels masos.

Dels altres quatre cortals dels quals disposem dades sobre parcel·les de superfície coneguda, aquestes són més extenses que les finques dels Gifreu, si bé les mostres són escasses. El de Guillem Pagès capbreva un camp de dues vessanes i mitja, que toca amb l'era; un altre de tres i mig que confronta per orient i migjorn amb terra seva i a ponent amb la ribera de la Muga, i un altre d'una i mitja més separat de les terres del mas. Del de Pons Escarré en coneixem un camp de quatre vessanes, un d'una vessana (en el qual hi ha plantades diverses oliveres) i que formava part d'una finca més gran, un altre de dotze (que abans foren sis peces) i dues vessanes d'un clos de major extensió que fou de Pere Gomir. Del cortal de Joan Olot, un camp de més de cinc vessanes (aquestes són les que capbreven a la Canònica, però n'hi ha més tant a migjorn com a ponent) i un altre d'onze, que fou del cortal d'en Assalit. Olot declara encara un camp, però ja força lluny del seu cortal, als Conangles, al nord de l'actual pont Vell. Finalment el cortaler Pere Prats capbreva sis finques: un camp de dues vessanes, voltat de terres i closes del mateix propietari, una altra de cinc vessanes, també voltada de finques seves, si exceptuem a migdia tancada pel rec dels Molins de Prat; una altra de dues vessanes, entre terres seves i la closa del cortaler veí Joan Castelló, una d'elles també tocant a terres seves i que confronta al migjorn amb el mencionat rec del Molí i dues finques més petites, d'una vessana i d'un cortó respectivament. Podríem afegir a l'anterior relació, encara que no se'n mencioni la superfície, un gran camp del

cortal vell de l'Hospital de Pobres, tocant a la Muga, que confronta amb el ja mencionat de dotze vessanes de Pons Scarré pel nord i per ponent, i que per aquesta circumstància l'hem de considerar tant o més gran que l'anterior. Uns darrers exemples ens els proporcionen notícies disperses de diferents contractes com: “sembraré e guaretaré totes aquelles terras que són vostres, excepte un camp de set vessanes”, l'arrendament del cortaler Pere Vidal d'un camp de vuit vessanes o del propietari Pere Gomir d'un altre de vint, potser una part de la terra del seu cortal. Com podem veure, dintre l'exigüitat de les mostres, els sis cortals analitzats (set amb el vell de l'Hospital) i les tres mostres disperses ofereixen una superfície mitjana de les parcel·les superior a les de la resta de la Canònica estudiades en el treball publicat anteriorment.⁽³⁹⁾

Aquesta major superfície de les parcel·les corticaleres augmentaria en el transcurs del temps, com ho mostren els comentaris del *Calendaris* ja expressats, o les notícies més detallades que posseïm en ocasió de la venda de cortals en èpoques immediatament posteriors a l'etapa estudiada.

Respecte a la qüestió de la major o menor contigüitat de les parcel·les, les poques analitzades dels anteriors cortals ens permeten establir una situació no gaire diferent de molts masos tradicionals, amb un bloc de terres voltant la casa i contigües les unes amb les altres, el clos, i camps dispersos una mica més apartats, amb, en alguns pocs casos, com el citat de Joan Olot, algun en paratges força llunyans. Si exceptuem els cortals vorers de zones humides, la resta tenen la closa o les closes separades de les altres terres de conreu.

Si de la superfície de les parcel·les passem a la superfície total de les terres de cada cortal, hem de constatar que de l'etapa estudiada sols posseïm una menció del nombre de vessanes sembrades en un cortal, el Filell, unes trenta, si bé com que es tracta del darrer any de l'arrendament, potser representava una superfície un xic inferior a la dels anteriors: “...que lo dit logat no gos sembrar...lo darrer any de las terres del dit cortal sino XXX vessanas”. Si tenim en compte que la meitat de la terra roman en guaret, ens donaria una superfície arable del mencionat cortal d'una seixantena de vessanes.

Disposem també de dades de collites que, de manera indirecta, ens poden orientar sobre aquella qüestió. Es tracta dels cortals que efectuen el pagament a l'amo, en lloc de la clàssica parceria, en quantitats fixes de gra cada any.⁽⁴⁰⁾ Els contractes d'aquesta mena són relativament pocs –n'hem trobat set-corresponents als cortals de predomini cerealícola, però hi consten tant els del Pla davant Vila com els de la zona central. La mitjana de pagament és de 120 mitgeres de gra (forment i ordi, amb predomini del primer, que dobla amb escriu al segon). Atenent que en els altres cortals les condicions són a mitges, però el propietari freqüentment aporta la meitat de la sement i paga la meitat de les despeses del segar i batre, restaria per als masovers que paguen en gra, a part de la meitat de la collita, almenys una quarta part d'aquesta meitat com a compensació de les anteriors despeses (que no existeixen per a l'amo en el

39. *L'entorn rural*, etc., *op. cit.*

40. La majoria dels cortals s'arrenden a mitges; és plausible pensar, doncs, que els que s'arrendaven a quantitat fixa no es diferenciarien gaire, quant a quantitats pagades, de les que els anteriors han de pagar com a parceria.

cas del pagament en espècie). Així doncs la producció total de cada cortal podria fixar-se en unes 270 mitgeres.

Ara bé, donada l'escassa productivitat dels sòls⁽⁴¹⁾ que, per a les nostres terres de primera qualitat pot avaluar-se entre quatre i cinc quarteres de gra (forment o ordi) per vessana (parlem ara no de la quartera medieval, sinó de l'actual de 72,32 litres),⁽⁴²⁾ ens trobaríem amb una producció al voltant dels 300-320 litres de gra per vessana.

Si les 270 mitgeres de mitjana de producció total de cada un dels set cortals estudiats les reduïm a quarteres actuals, ens dona la xifra de 121 quarteres que, aplicant l'anterior càlcul de producció mitjana de la junta d'experts de 1716, ens porta a l'extensió sembrada d'un tres-trenta vessanes per cortal.

Per si pot servir de terme de comparació, malgrat que les seves dates caiguin fora del nostre treball, mostrem a continuació dos exemples sobre el nombre, situació i extensió de les parcel·les de dos cortals veïns, emplaçats a la zona central: el cortal Sastre (avui Torre de Bellesguard), corresponent a l'any 1530, i el Vanover (actual mas Garriga), més tardà, de 1621.

Partint de la hipòtesi que durant els dos segles posteriors a l'edat mitjana, l'ager dels cortals sofreix escassos canvis, si descartem una major extensió de les parcel·les per agrupació de veïnes, hipòtesi versemblant si tenim en compte que en la baixa edat mitjana queden definitivament fixats els tres propis dels cortals que, amb escasses retocs, subsistiran fins temps relativament recents, el següent inventari pot ajudar-nos a reconstruir l'estructura territorial dels cortals.

El cortal Sastre, en el moment del contracte de compravenda i la corresponent descripció de les finques objecte del traspass, se'ns presenta com una unitat d'explotació amb bona part de les terres al voltant de les cases, algunes d'elles constituint un bloc compacte, però altres, si bé a prop, aïllades; finalment, la closa se situa un xic més al sud, a Momires, en l'espai de zones humides entre els termes de Castelló i Sant Pere Pescador. Comença per descriure la "domus, area et quintanalis", nucli central al qual atribueix 2 vessanes i, a continuació el "clos de la casa", de 25 vessanes, com indica el nom, conjunt de terres annexes al mas. Les altres finques es troben separades, encara que a escassa distància: un camp de 3 vessanes, al Torredà; el "camp Ferner" de 8 vessanes vers ponent, a l'altra banda de la carretera de Sant Pere

41. En 1716, –per tant, abans de les millores agronòmiques aparegudes durant la divuitena centúria (reducció del guaret, introducció de noves plantes, com el blat de moro, etc.)– es reuneixen a Castelló diverses persones expertes de tot el comtat d'Empúries per valorar la productivitat dels terrenys de l'esmentada demarcació, que classifiquen en diferents categories. Les terres considerades superiors "quan se sembren i uns anys ab altres, comtats los fèrtils ab los estèrils, no acostumen donar més fruyt ...que quatre quarteres y un cortà de blat y cinc quarteres y dos quartans de civada o ordi..."

Incloent les terres cerealícoles cortaleres dintre aquesta categoria superior i tenint en compte que les mencionades productivitats no diferirien gaire de les de la baixa edat mitjana, considerant també que aquestes avaluacions sovint de caràcter fiscal tendeixen a la baixa, creiem acostar-nos a la realitat si suposem per a l'època estudiada una producció mitjana entre quatre i cinc quarteres actuals/vessana si es tracta de forment i quelcom més d'ordi.

42. Recordem que la quartera actual, com a mesura de capacitat, equival a l'Empordà a 72,32 litres. i es divideix en quatre quartans, segons el *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover- Moll.

Pescador, al Pla de Banyadors; tres camps més vers migjorn, a Momires, o sigui, el Clos del Noguer, de 17 vessanes, el camp de la Creu, de 6, i el camp Bonet de 8 vessanes. Resta la “magna clausa pradalis”, la gran closa, de 30 vessanes, el predi més allunyat. Anota també una vinya de 3 vessanes, però ja no al terme de Castelló sinó a la Garriga de Fortià. En total, 69 vessanes de terra campà, 30 de closes i 3 de vinya.

L'altre cortal és el Vanover, venut l'any 1621. Aquí la majoria dels camps se situen de manera més o menys compacta al voltant de la casa, començant per una gran peça de 19 vessanes (“cortale dirructum una cum petia terra, eidem cortale contigua”) junt amb altres tres, una de mitja vessana, l'altre de 9 i l'altre d'11. A diferència del que s'esdevé en altres cortals, la closa –“petiam pratosiam”– la trobem prop de la casa i en el mateix paratge que aquesta, el Torredà. Més allunyats es troben un camp de 10 vessanes (en el Pla de l'Illa) i una “petia terrae herema”, de 16 vessanes, en les Arrabassades. Aquí la quantitat total és inferior, potser per l'estat de desgavell que sembla passar la propietat, amb la casa derruïda: 49,4 vessanes de terra campà, 16 d'erma (tal vegada sense treballar pel mencionat estat del mas) i 19 de closa o prat.

Atès el caràcter agropecuari dels cortals no ens ha d'estranyar que, amb als camps cerealícoles, no manquin mai la *clousa* o les *closes*, prats de pastura per al bestiar menut i gros. Normalment es fan constar en l'enumeració de les possessions del cortal, però algunes vegades, molt poques, resten incloses en la denominació general de “prats”: “..terris et possessionibus, pratis, pastuis et pasturis...”. Altres vegades es distingeix entre closa i prat, com en la següent venda d'un cortal: “...cum area, clausas eidem contiguas, et omnes et singulas terras, honores et possessiones ac prata ipsum cortalis, tam cultas quam heremas”.

La closa és un prat natural, voltat de recs i tancat per motes (terraplenaments). Són constants les exhortacions a “claudere clausas” o “motar les closes allí on serà necessari”, etc. feina a càrrec del masover, encara que trobem també la participació de l'amo: “que (l'amo) haya a pagar(al masover) per cloure la dita closa, vint sous”. O bé: “sia tengut (el masover)... tapar o fer tapar los portells de las motas”; en cas que la reparació costés més d'un jornal, les despeses es costegen a mitges i si “per inundacions d'aigües... les motas sien destruïdes, (el masover) no ha de pagar res”.

La closa pot trobar-se prop de la casa o de la quintana, contigua a les altres terres, però és més freqüent que n'estigui separada, fins i tot, a vegades, en paratges distants (per exemple: el cortal Savarrés, tocant al terme de Fortià, compta amb closes al Vernar i Salins). Zones de closes les trobem sobretot en al sud del terme, prop del terme de Sant Pere Pescador (Momires), al voltant de l'Estany, al clap entre les Vernedes i el cortal de Santa Llúcia, etc.

La seva superfície sol ser superior a la dels camps. Dintre les escasses dades que ens transmet el capbreu de 1383, on es dona una mitjana de 2-3 vessanes per camp, les closes poden doblar aquesta superfície i més encara si tenim en compte que algunes es troben contigües. Una de les poques mencions que en tenim en els contractes, i que correspon al cortal dels hereus de Pere Jaume, supera en molt les anteriors xifres: “...en lo dit cortal ha vint

e sinch o trenta vessanas de closas o prats”. Més endavant, i enllaçant amb l’edat moderna, l’anterior superfície entre vint i trenta vessanes sembla ser la més corrent, com ho mostren les descrites suara dels cortals Sastre i Vanover; però aquestes ja desborden el nostra àmbit cronològic.

Un altre espai agrari poc conegut el constitueixen les anomenades arrabassades, terres ermes no guaretades, que podien roturar-se, generalment de manera temporal. Un d’aquests claps el tenim en el centre-oest de la carretera de Sant Pere. Actualment, cap a ponent, tocant al terme de Riumors, encara hi trobem el mas de les Arrabassades.

No sempre la totalitat delortal s’arrendava al mateix masover, sinó que a vegades se’n segregava una porció, com en el cas delortal de Pere Guillem que, en un contracte de 1424, adverteix a l’arrendatari que “en lo dit arrendament no y ha lo camp que fo den Pau”.

Sobre els preus de mercat dels cortals no disposem de suficient documentació de compravendes. Però a més no podem oblidar que l’esmentat preu havia d’oscil·lar no solament quant a la major o menor extensió de la finca, així com de la proporció entre terres arables i pastures, sinó també, atesa la constant inflació monetària, en funció del temps. Tampoc podem oblidar les càrregues feudals, especialment censos, que corresponien a cadaortal, des d’aquells dels quals no tenim notícia de cap imposició a d’altres carregats de censos.

De contractes de compravenda fiables en posseïm només tres que corresponen a èpoques i cortals diferents; són els següents per ordre cronològic:

a) a. 1350:

Pere de Lançà ven a Berenguer, “magistri jurisperito”, el seuortal “juxta Flumen Sambuce”, per 6.000 sous melgoresos. Se salva el domini directe del monestir de Santa Maria de Roses, al qual fa cens de dues mitgeres d’ordi. Prop de la Muga només hi havia elortal Escarré, el vell de l’Hospital, el Tinter i el Bellestar; descartats els dos primers per raons manifestades en el capítol sobre nòmina de cortals, resten els altres dos, a un dels quals correspondria probablement elortal de Pere de Lançà.

b) a. 1386:

Antoni Falera, blanquer, ven elortal de l’esposa, Francisca, a Berenguer Johera, cortaler, pel preu de 120 lliures barceloneses (2.400 sous melgoresos). No es dóna cap informació sobre l’emplaçament.

c) a 1470:

Francesc Jeroni, blanquer, ven a Guillem Castellar el seuortal del pla de Llonguell pel preu de 136 lliures barceloneses (2.720 sous melgoresos) .

En tots els mencionats cortals es ven la casa i la terra: “cortalem meum cum area et claussis eidem contiguas, et omnes et singulas terras, honores et possessiones ac prata ipsius cortalis...tam cultas quam eremas...” (ortal de Francesc Jeroni). Però no apareix cap notícia sobre bestiar, estris de treball, mobles, etc.

PROPIETARIS I ARRENDATARIS: LES RELACIONS CONTRACTUALS

El règim de propietat dels cortals castellanins de la baixa edat mitjana, així com les relacions de possessió del sòl-cultiu de la terra, es presenten també amb certes peculiaritats respecte als masos tradicionals. Per començar ja ens trobem amb una clara divisió entre els propietaris rendistes i els propietaris cultivadors, en proporció, segons la documentació manejada, força equilibrada. A vegades, poques, el propietari arrenda el seu cortal, no a un cortaler, sinó a altres persones pertanyents a l'artesanat o a la burgesia de la vila. Així, Bartomeua, muller de Berenguer Floreta, arrenda el cortal que fou del seu pare a un seu nebot, draper.

Els propietaris rendistes formen part de diversos estaments locals o, en força menor proporció, forans: a) la petira noblesa, com Don Alvaro de Madrigal; Pere de Treballs, donzell; Pere de Vilarig, cavaller; Pere de Llança, etc. b) burocràcia o professions liberals, prevalentment notaris, el grup més nombrós, com Pere Ballester “scriptor de domo inclito dmny Johannis, Dei gratia Comitibus Impuriarum” (notari), Joan Fresquet, “doctor en quiscun dret” (notari); Antoni Savarrés, notari; Pere Barrera, “scriptor”, etc. c) artesans i mercaders, com Francesc Geroni, blanquer; Antoni Falera, blanquer; Nicolau Scot, teuler; Pere Negrell, mercader; Antoni Perpinyà, mercader, etc. d) clerecia i causes pies. En aquesta època l'únic cortal propi d'aquests darrers estaments és el cortal vell de l'Hospital de Pobres de la vila. De la clerecia, que més endavant acabarà acaparant-ne diversos (cortal Ricart, del convent de Dominics, i els cortals Roure, l'anomenat dels Capellans, el Fuster i, fins i tot, durant alguns anys del segle XVII, el cortal Sastre (Torre de Bellesguard), les fonts no en mencionen cap.

Sobre els cortalers propietaris, no sempre les notícies són segures ja que no sabem si la menció d'un nom seguit de l'apel·latiu “cortaler” correspon sempre a un empresari i no a un masover. Així i tot disposem de prou testimonis per poder afirmar que eren nombrosos i fruien de bona consideració, com sembla confirmar-ho el matrimoni de la filla d'un d'ells amb un notari.⁽⁴³⁾ El fet, tanmateix, no té res d'estrany si pensem en el considerable patrimoni en terres i bestiar que significa ser cortaler propietari.

Menys sòlida es presentava la posició dels cortalers arrendataris (en els contractes es solen anomenar “logats”: “lo dit logat hage a tenir...”), no només per la curta durada dels contractes, sinó per les dures condicions pactades, sols atenuades per l'alt rendiment de les terres i, probablement també, per certa autonomia del masover respecte a la cria de bestiar.

He pogut analitzar un notable nombre de contractes tant de tipus agrari pròpiament dit com ramader, compravendes, etc. que abracen tota la baixa edat mitjana. S'inicien en la segona meitat del segle XIII, molt elementals en contingut i extensió, amb poques clàusules que fixen els punts bàsics, mentre la resta de qüestions es deuen resoldre d'acord amb el costum.⁽⁴⁴⁾

43. El notari Pere Ballester, casat amb Francisca, filla del cortaler Bernat Gelabert.

44. A. H. G. Prot. Castelló, vol. not. Pere de Serra a. 1286-88. XV Kal. Oct. 1287. És el primer contracte que hem trobat i consisteix en un arrendament que fa Joan Crosas del seu cortal a Bernat Renart, a compte d'un deute que té amb ell.

El contingut i l'extensió s'amplien a mesura que trascorre el temps, i de la mitja o una pàgina dels primers podem passar a contractes de dues o tres de manual notarial, definint el model que persistirà, amb escassos retocs, fins a principi del segle XVIII. Les dates d'escripturació dels pactes són molt variables i van des del mes d'abril a principi de desembre, encara que el temps més freqüent sol ésser el novembre.

Els contractes comencen amb els noms dels contractants, seguits quasi sempre de llurs professions i el nom del cortical objecte de l'acord juntament amb la seva situació en el corresponent paratge rural. Segueixen la duració del pacte, que sol ser de quatre anys, i les condicions del pagament, normalment a mitges o a tant alçat de gra (forment i ordi), al qual, a vegades en el darrer, s'afegeix una quantitat en moneda.⁽⁴⁵⁾ Finalment es fixen les dates en què el masover pot entrar en el cortical, quasi sempre per Nadal, però també per Sant Pere i Sant Feliu (es tracta de Sant Pere màrtir o "ad vincula" i Sant Feliu africà, que celebren la festa conjuntament el dia 1 d'agost) o per Sant Andreu (30 novembre) i la de fer efectiu el preu de l'arrendament, que normalment sol tenir lloc per les senyalades festes de Sant Pere i Sant Feliu, és a dir, el mencionat dia 1 d'agost de cada any. Sorpren que el masover no pugui entrar en el cortical fins a Nadal, quan les feines de preparar la sembra comencen força abans.

Aquesta mena de preàmbul es troba pràcticament igual en tots els pactes. I a continuació vénen ja els condicionaments concrets a què estan subjectes tant l'amo com el masover. En tots ells hi ha unes clàusules comunes, de tipus general, i altres de més particulars, que varien d'un document a un altre. Vegem com són:

Clàusules generals

1. S'acostuma a començar estipulant l'obligació del masover de residir, ell i la família, a la casa del cortical, ja en les fórmules més senzilles estil "hage a fer contínua residència", "fer foch e lum" o la més detallista, com "sia tengut ell e sa muller e sa familia a star e habitar e fer foch e lum a dit cortical".

2. Es recorda, després, l'obligació de conrear bé les terres, llaurar-les i sembrar-les, a son degut temps, i la prohibició de treballar-ne d'altres que no siguin del cortical. A vegades s'afegeix que s'han de "guaretar e xarcolar" i es precisa que el conreu es portarà a cap amb el bestiar del masover. Els fems que es facin s'han de "gitar" tots a les terres pròpies i, de cap manera, es poden destinar a altres usos. En alguns casos fins i tot l'amo assenyala les finques on s'han d'escampar. Si bé el masover –amb ajuda de l'amo o no– és qui aporta la sement per sembrar, en algun cas excepcional aquella és avançada per l'amo: "... ha prestat per sement al dit G. Truhà (masover) XXXV migeres de forment e XI migeres e cortera de ordi e dues migeras de faves..." que, naturalment haurà de retornar abans de la partició de la collita.

45. Les quantitats en moneda que hem trobat oscil·len entre deu i cent sous melgoresos. Però hem de tenir en compte que el valor real de la moneda, a causa de la constant inflació, varia segons els temps.

3. En temps de la collita, les garbes s'han de portar a l'era on tindrà lloc la batuda i seguidament la partició del gra entre amo i masover. No manquen les exhortacions a "adobar bé e netament la dita era".

Varia la participació de l'amo en les despeses de la sementera o en les de segar i batre, des d'aquells que no paguen res a aquells que abonen la meitat de totes les feines. En un cas trobem que l'amo es compromet a pagar per les feines de rostollar vuit jornals cada any. Una vegada feta la partició, l'arrendatari té l'obligació de portar la part corresponent del propietari, tant en les mitges com en els contractes de quantitat acotada de gra, a la seva casa de la vila de Castelló.⁴⁶ En dos contractes hem trobat, junt amb l'anterior condició, també la de portar-la "in ripa mare."⁴⁷ El gra aportat ha de ser, segons es puntualitza en alguns contractes, "bon e bell e sech e garbellat".

4. Tampoc manca mai la clàusula relativa a l'ús de la palla, que s'ha de guardar en el paller i, si no hi cap, en el porxo. El darrer any, en marxar el masover, ha de deixar en el paller, "aytanta palla com ara hi trobarà".

La palla aleshores tenia una utilitat molt superior a l'actual, puix que servia de pinso, de jaç i de fems. Aquest darrer ús, probablement completat amb altres menes de jaços, atesa la manca d'adobs químics, era indispensable en el sistema de cultiu cortaler caracteritzat pels alts rendiment i es trobava afavorit per l'abundor de bestiar, tant gros com petit, pròpia de tots els cortals.

5. Es prohibeix sempre "fer retorn", és a dir, tornar a sembrar una terra que ja ho ha estat l'any anterior, i sols s'exceptuen dues o tres vessanes, sempre amb la condició de ser ben femades. El mateix rebuig general té el cultiu del mill o de l'espelta, potser perquè com que són cerals d'estiu trenquen el sistema de guaret bianual, que sembla que és el que aquí impera.

No és infreqüent que, a vegades, s'estipuli l'obligació del masover de conrear dos o tres vessanes de veces o farratge, per a ús propi o de l'amo, si bé en el darrer cas aquest es compromet a pagar la sement.

6. En l'aprofitament de les llenyes hi ha també unanimitat: el masover no pot tallar cap arbre sense permís de l'amo i només té autorització per aprofitar-se de la llenya de la poda. En algun cas aïllat s'especifiquen altres normes, per exemple, que hagi de plantar plançons, si bé l'amo es compromet a subministrar el planter. En una altra ocasió hem trobat l'obligació de l'arrendatari de portar a casa de l'arrendador 8 somades⁴⁸ de llenya cada any.

7. Finalment quant al pagament dels *censos* que bona part dels cortals han d'abonar als nombrosos senyors directes de la terra castellanina, no hi ha uniformitat. Alguns contractes no en parlen, així que no sabem si vol dir que les finques no es troben gravades per aquesta mena de servitud o que l'amo l'abona pel seu compte, al marge del contracte.

46. En aquest cas a vegades es precisa: "hajats de portar a la vila de Castelló a pròpies despeses, bon e bell e sech e garbellat, en la festa de Sant Pere e Sant Feliu" O en el cas de quantitats fixes de gra: "cullegats o no cullegats e açò serats fer cascun any dins XV jorns aptes per no establir sagrest".

47. Recordem que una de les vies d'exportació o importació de blat era la marítima i per a Castelló la platja dels Graells, al grau de la Muga.

48. La somada és el pes de 3 quintars que feia la càrrega d'un animal de bast ("Pesos, mides, etc." *op. cit.*).

D'aquells que se n'explicita el pagament, en uns casos són abonats tots per l'amo; en altres pels masovers i uns darrers a mitges. Semblant diversitat hi ha en relació al nombre de censos a pagar, des d'aquells que no en paguen cap o solament un, fins als que, com el cortal Jaume, per posar un exemple, que en paga deu en gra i vuit en diner (cap d'ells, a la Canònica); amb un total de 10 mitgeres de forment, 35 mitgeres d'ordi i 34 sous melgoresos, tot a càrrec de l'arrendatari. En cas de pagament del masover, en algun contracte es recorda a aquell l'obligació d'entregar, abans de quinze dies, el corresponen albarà justificatiu.

Clàusules especials

Més varietat ofereixen aquelles condicions relatives a l'hort, al bestiar domèstic, especialment els porcs i l'aviram, als drets de l'amo a disposar d'algun apartament en la casa del cortal o de tenir-hi alguna cavalcadura seva.

1. L'aprofitament de *l'hort o verger*, espai destinat a més del cultiu d'hortalisses a la plantació de fruiters, és probablement l'apartat que ofereix més diferències. Que apareix com una peça important en l'economia cortalera ho mostren les freqüents advertències dels contractes: “Tenir ben tapat e tanchat l'ort”, “que no gos metre bestiar de nenguna ley”, etc. Normalment arrendador i arrendatari tenen dret (“empriu”) a servir-se'n, però amb gran varietat d'opcions des de la d'ús exclusiu del cortaler, molt rara, a aquella en què el propietari té facultat d'aprofitar-se'n segons les seves necessitats (“que puscha prendre ortalissa e ffruyta a ma despesa”) o simplement a mitges. Més varietat encara respecte als fruiters: vegem-ne unes mostres: “que lo dit tudor haia empriu a la fruyta o ortalissa de las ditas terras e possessions del dit cortal”, “les nous e magranes que se fassen al dit verger sien a miges ... e de l'altra fruyta, cols e ortalissa que hage empriu l'amo”. En un altre contracte s'especifica que tots els fruits dels raïms i arbres fruiters de l'era vers el nord són del masover i la fruita de l'altra era i figueres i arbres fruiters, de l'amo. Així el primer any; però la resta a mitges.

2. Entre el bestiar domèstic no solen mancar les al·lusions als porcs o a la volateria.

L'amo sol establir que, d'una o altra forma, a més dels productes del bestiar de ploma i de l'hort, pugui disposar d'un *porc* a l'any, peça indispensable per a l'alimentació familiar.

El porc o porcs (molt rarament es parla de dos) seran criats al cortal pel masover, però l'amo contribuirà sempre al seu manteniment o engreix. A vegades s'especifica que el masover ha de comprar dos porcs (porcells), un per a cada un, però l'amo es compromet a pagar el seu i la meitat de la nutrició. Quan es trobin a punt de matar, per Nadal, l'amo triarà el que li sembli millor, però pagant, si escau, la diferència al masover. En altres casos es prefereix abonar una quantitat fixa de gra, com a ajuda de l'engreix: per exemple, en un contracte l'amo es compromet a entregar “deu migeres ordi el juny, cascun any”.

Condicions semblants s'assenyalen per a la volateria, és a dir, a mitges tant pel que fa al nodriment com als fruits, sobretot pollastres i ous. Però hi trobem

també condicions especials, com quan es diu que si el masover “ne voldrà nodrirar ne tenir (animals de ploma o volateria)”, ha de pagar “cascun any en diner X sous melgaresos”. O el cas més puntual encara d’assenyalar per a l’amo sols quatre gallines l’any, dues per Nadal i altres dues per Carnestoltes.

En alguns contractes apareix també bestiar gros, però no el que semblaria propi d’explotacions agropecuàries tan típiques com els cortals (bestiar boví, eugues i poltres, ovelles i cabres, etc.) sinó la o les cavalcadures de l’amo. Normalment en curtes estades: “si ve al cortal hi puga tenir ses cabalcadures e dar de la payla del cortal”; però també en altres més llargues i fins i tot de manera permanent: el masover “ha de donar payla a una eugua (de l’amo) per tot lo dit temps (del contracte)”. En aquesta darrer cas, però, en compensació pot sembrar dues vessanes de farratge per al seu bestiar (però incloent-hi també l’euga de l’amo).

Més insòlita és la imposició de “haver de tenir en lo cortal o guardar... dues vachas e una eugua, e que tots los fruyts que eixiran de les dites sien de (l’amo).”

LA GUERRA. L’IMPACTE EN ELS CONTRACTES

La baixa edat mitjana no representa una època fàcil per als europeus occidentals. A la gran pesta de 1348 i les recurrents posteriors que trenquen aquell òptim demogràfic de l’etapa anterior, hem d’afegir-hi una altra calamitat pròpia de tots els temps, la guerra.

Si bé aquí afecta menys que a la resta de l’occident europeu (Guerra dels Cent Anys), no deixa de fer acte de presència, ja sigui en conflictes propis o com a repercussió del exteriors. Dintre els primers en podem destacar dos: a) a final del segle XIV l’enfrontament entre el comte d’Empúries i el seu sogre, el rei aragonès Pere el Cerimoniós, que acaba amb la capitulació de la capital del comtat el setembre de 1385; b) l’altre, molt més llarg, devastador i cruent, la guerra civil catalana de 1462-72.

Tanmateix en la documentació manejada en resten pocs testimonis, però suficients per tenir-nos al corrent de la repercussió de les lluites en la vida quotidiana dels cortals.

Un primer esment correspon a un contracte dels volts de 1411, moment que no correspon ni a l’un ni a l’altre dels conflictes declarats. Els dos posteriors, en canvi, sí que cooresponen a les acaballes de la guerra civil catalana.

El primer podria coincidir amb les darreres cuetades feudals de les lluites entre els dos germans Joan de Vilamarí i Ramón de Sagarriga, que obliguen a accions bèl·liques de l’enviat del Consell barceloní (senyor, aleshores de part del comtat), Pere de Sant Climent, sobre el castell de Palau sa Verdera o, més probablement, com a repercussió de les lluites a França, amb l’entrada de bandes franceses a l’Empordà. Diu així: “ si per ventura, ço que Déu no vulla, hi haurà guerra dins lo Comtat d’Empúries, per intrament de companyies franceses, per la qual guerra lo dit logat ni altres cortalers de la dita vila de Castelló, no puschan conrear les terres lurs o cullir los esplets, que en aquell cas lo dit logat no sia tengut pagar lo loguer desus dit... Emperò en cas que ell

ne cullís alguna partida, que lo dit logat haya a pagar a prorrata del dit loguer...”.

Quant als darrers, un de 1471, no solament esmenta la guerra sinó també la pesta i si bé admet que aquestes calamitats poden alterar les condicions contractuals i que el pagament del gra s’ha d’atendre a les possibilitats de poder sembrar-lo i recollir-lo, es remet al peritatge de dues persones. Molt semblant és l’al·lusió a la guerra en el contracte d’arrendament del cortal Bellesguard, de 1472, on també s’acorda la presència d’arbitres per peritar “lo damnatge que rebut hagen a causa de la dita guerra, de no poder conrear o recullir...”

EL SISTEMA DE CULTIU

Els rems cortalers

Els rems cortalers, dintre el panorama agrari català, sorgeixen com un peculiar tipus d’empresa agroramadera de més envergadura del que és habitual en el mas tradicional, tant pel que fa a l’extensió de les terres com als seus productes. En el nostre cas, major extensió dels camps arables i tendència al monocultiu cerealícol (forment-ordi), però amb escasses diferències quant a la manera de cultivar la terra o en la cria del bestiar.

L’extensió de les terres, entre vuitanta i cent vessanes entre camps i closes, se situa pel damunt de la gran majoria dels masos catalans.⁽⁴⁹⁾ La mencionada superfície és la que ens proporcionen els contractes estudiats –que no abracen tots els cortals–, però probablement n’existirien de menor i de major extensió. els darrers excepcionals.⁽⁵⁰⁾

Ja hem vist com les terres es repartien entre una porció arable i l’altra, més petita, de pastures naturals, les closes, en la proporció freqüent de dues parts per a les primeres i una part per a les segones, si bé la mencionada proporció es decanta més cap a favor de les pastures en els cortals marginals de les zones humides.

Malgrat l’envergadura del rem, aquest era portat per una sola família de la qual els documents no en citen quasi res més que la obligació de residir al mas i cultivar exclusivament les seves terres.

Si a les feines agràries propiament dites hi afegim les corresponents a la cura de la ramaderia, no hi ha més remei que admetre la presència al mas, a més de la família, d’altre personal auxiliar. D’aquest en tenim testimoni quant a l’eventual, per exemple quan l’amo es compromet a abonar una part dels jornals per determinades feines del camp (guaretar, segar, batre, etc.). En canvi la documentació no fa cap referència al personal fix, els mossos i criades, tan propis dels grans masos i fins i tot d’altres que no ho són tant.

49. En aquests moments encara no es trobaven formades la majoria de les grans cases pairals tan pròpies, després, de la Catalunya interior, constituïdes per agregació de dos o més masos i amb notables extensions de bosc.

50. Per les considerables quantitats de forment i ordi que es paguen per l’arrendament, en comparació amb els pagaments en espècie coneguts d’altres cortals, podria ser el Castellar, en el pla del Llonguell, un d’ells.

A aquests mossos pròpiament dits hauríem d'afegir-hi, atès el caràcter agroramader de l'empresa, els pastors d'ovelles o de vaques. Però d'això ja en parlarem més endavant.

Les feines del camp

Una vegada instal·lat amb la família (o potser abans), generalment a final de tardor, el masover havia de començar a conrear la terra “bé e deligement”, i “ab son propi bestiar”, encara que excepcionalment sigui l'amo (Fresquet) qui aporta els animals: “seminare goretus....ab un parell de bous del dit Fresquet...”. En aquest cas bous com a bèsties de treball i únicament la terra arable del cortal, a fi que, com es raona en un dels documents, “les dites terres (del cortal) ni la sementera ne valguen menys”. No tota, sinó, d'acord amb la rotació biennal imperant en els països mediterranis, només la meitat, com s'expressa clarament en un dels contractes: “ne gosats sembrar sino la meytat de las terras de dit cortal. a excepció de dues o tres vessans per fer retorns, las quals vos hayats ben femades”. Més puntual és quan s'assenyala “sembrar cascún any las ditas possessions e terras o major partida de aquéllas XXVIII o XXX vessanas”.

El pagès comença per *guaretar els rostolls*, és a dir, llaurar-los: “sembrarà e guaretarà totas aquellas terras que ara són rostoys”, “rostollerà els esplets”. L'obligació del guaret es posa de manifest quan, en gairebé tots els casos, es prohibeix “fer retorns”, és a dir, sembrar un camp que ho hagués estat ja l'any anterior, exceptuant una o dues vessanes, generalment per fer-hi farratge i sempre recordant que s'ha de femar bé.

En alguns moments es parla de guaret vell (“goret veyl”) o “goreti veteris”, sense donar cap més detall i només la seva substitució per un altre tipus, corrent en el temps estudiat, però del qual tampoc en sabem gaires detalls: “trado ad laborationem ad quattor expleta goreti veteris”.

Normalment per guaretar es feien dues llaurades: “donant a continuació dues arades e a sembrar aquéll”, “dues arades continuament”, etc. En un cas determinat trobem fins a sis llaurades: “en la fi de dit temps (acabament del contracte), leixar XII vessanas de goret lauradas cascuna VI vegadas”.⁽⁵¹⁾

Abans de sembrar i dintre de les feines del guaretar en sentit ampli, venia la feina de “*gitar*” o *escampar fems* als camps. La importància d'aquest operació ve determinada pel fet que aleshores els fems apareixien com l'únic adob que podia disposar el pagès castelloní (si deixem a part el llot de les riades). Són constants en els contractes les exhortacions a convertir les palles en fems i escampar-les pels camps ja sigui a criteri del masover, ja de l'amo. En algun cas es precisa que els fems s'escamparan “cada vegada que sia goret veyl”.

51. Quelcom posterior al període estudiat tornem a trobar la menció de les “sis llaurades”. Es tracta d'un document de 1596 on el masover del cortal Vanover “ven” un goret de deu vessanes de terra del cortal, per un any, i al preu de 19 lliures barceloneses. En ell el cortaler té l'obligació de “aver de llaurar e conrear aquellas (10 vessanes) ... e donar les sis llaurades, com a dalt es dit”.

Una vegada nascuda i crescuda la planta es procedia a una altra feina, eixarcolar, és a dir, netejar d'herbes la terra, tasca que es portava a cap manualment amb tràmec o cavic i que, encara de petit he pogut contemplar. És una labor que ja apareix en el primer contracte de què disposem, de 1287 on es parla de "... laborandi bene et fideliter ...exarcolandi et conruandi...". En algun document, en lloc de la paraula eixarcolar, es parla de "cavar, laurar e conrear". A vegades és el masover qui paga la feina, altres entre ell i l'amo; en un cas hem trobat que els vuit primers jornals els pagarà el masover i la resta a mitges.

Gairebé les úniques plantes cultivades són els cereals i d'aquests el forment i l'ordi, més el primer que el segon, si hem de creure els set contractes de què disposem on en lloc de les usuals mitges, s'entrega a l'amo una quantitat fixada de gra. Sols per excepció trobem mencionats la civada, el mill i el sègol, o, de plantes d'altra mena, el lli i les faves.⁽⁵²⁾ En algun contracte es distingeix entre el forment i el blat. En contraposició es prohibeix sempre, com hem vist, fer mill o espelta, no sabem el perquè. Quant a les sements, generalment quan el contracte és a mitges les sements també ho són: però en altres van a càrrec del masover.

Una vegada que el cereal és *segat i lligat* en el camp, les garbes es disposen en "modallons",⁽⁵³⁾ que es van traçant a l'era a mesura que es fa la batuda, però "si tirar no els poden en la era, de aquells ferne garberes, com se pertany". En la documentació no se'ns descriuen les laborioses feines del batre,⁽⁵⁴⁾ si bé s'insisteix contínuament que els esplets s'han de portar a l'era i al masover, quan s'escau; però tant en aquest cas com quan es tracta d'una quantitat cotada de gra, des d'aquí el masover les ha de traslladar a la casa de l'amo, a la vila, o, en algun cas, com hem vist, a vora mar per embarcar.

Les feines de segar i batre, quan els contractes es fan a mitges, solen també repartir-se en aquesta proporció entre les dues part contractants.

EL PAPER DEL BESTIAR

En tots els contractes analitzats, a part de les terres de cultiu, no hi manca mai la menció d'una o més closes, o pastures en general la qual cosa ens dóna a conèixer que els cortalers, a més del cultiu cerealícol, es dedicaven a la cria de bestiar de pastura, fos gros (vacú, cavallí, etc.) o menut (xais i ovelles, cabres, etc.).

52. En un contracte, el masover disposa de permís de sembrar una vessana de faves, amb la sement a mitges, una de veges per a farratge i una de mill.

En un segon document, pot sembrar "una migeriam lini et nos, cum nostro semine, aliam migeriam".

En un tercer, se'ns informa que l'amo ha de pagar el batre sègol, "que es fa batre per mans de homens".

53. Els "modallons" són petites garberes allargades que es fan als camps.

54. En un document quelcom posterior al període estudiat, de 1596, corresponent al cortical Grimall (antics cortals Gifreu), en descriure la batuda es fa amb els següents termes: " lo que las ditas eugas gastaran e lo batador de aquellas se li haga a pagar per eguals parts...".

Això no obstant, en els citats contractes rarament es fa menció d'aquesta darrera activitat, limitant-se a regular tant les feines del camp o la destinació dels seus productes, com l'ús de la casa i l'hort, mentre les úniques al·lusions a bestiar fan referència al porc d'engreix o a la petita ramaderia domèstica. Sols de manera esporàdica o indirectament apareixen mencions a la vigilància de les closes i pastures o a la ramaderia major que, si bé ens confirmen la doble activitat cortalera, no ens aclareixen gaire res ni sobre el nombre i classe de bestiar, ni de les modalitats de cria o de les formes contractuals entre amo de la terra o del bestiar, per una banda, i parcers o arrendataris dels serveis ramaders, per l'altra.

Així quan s'estableix que el cortaler "ha de tenir ben tancha y vallejada la closa de dit cortal y estarà allí de manera que bestiar estrany no hi pugui entrar". També quan es parla de " gitar tots los fems que es fassin, tan de bestiar menut com de gros, en mes terras...". Però tal vegada la referència més directa, la trobem quan es diu ja clarament que l'arrendatari del cortal "puxa tenir a pasturar en la dita closa tot bestiar que li plaurà e lo dit tudor (procurador dels propietaris), així mateix".⁽⁵⁵⁾ O, en un altre contracte, que no gosi " tenir en dit cortal negun bestiar gros ni menut, sinó de mos meus sens ma licència".⁽⁵⁶⁾ O finalment, en un tercer contracte, quan es diu que el masover "sia tegut de guardar (el bestiar de l'amo) com lo seu propi".

Un cas especial podria ser el del propietari Pere Ballester, notari i gendre de cortaler, que té al seu cortal dues vaques i una euga, que el masover cuidarà a canvi de deixar-li sembrar dues vessanes de farratge. A més, si l'amo vol comanar més bestiar al masover "sia gros o menut en la forma e manera que és acostumat l'amo té preferència "abans de totas altres persones de qui vulgui tenir". Això vol dir que el masover a la closa, a més del bestiar propi, n'hi podia tenir d'altres persones –incloent-hi l'amo–, malgrat no saber-ne les condicions.

L'únic document disponible on, de manera clara, es pacta entre propietari i masover sobre bestiar, correspon a un contracte, del cortal de Berenguer Floreta de 1351.⁽⁵⁷⁾ En ell aquest darrer es compromet a lliurar a l'arrendatari del seu cortal, Guillem Azemar, quinze vaques i dos bous per quatre anys. Azemar les guardarà i en tindrà cura, i entregará a l'amo la meitat dels productes de l'esmentat bestiar. Azemar, com a fiança, es compromet a lliurar a l'amo de les vaques i bous, vint-i-cinc lliures melgoreses.⁽⁵⁸⁾

55. A.H.G. Prot. Castelló, vol núm. 498, not. P. Pellicer, a. 1400-01.

56. id. vol. 552, not. P. Pellicer, a. 1400-01.

57. Berenguer Floreta i el masover del seu cortal constitueixen una societat (" constituimos inter nos societatem"), en la qual el primer entrega 15 vaques i 2 bous al segon que aquest es compromet a "reperere... et custodiare facere", durant quatre anys ("de festo sanctorum Petri et Felicis ad quattor annos proxime venturos et completos"). Els beneficis són a mitges ("medium pro medio de omnibus vere...") si bé no s'especifica quins són els productes subjectes a mitges ni el termini d'entrega.

58. Guillem Azemar es compromet "esse fidelis et legalis" i com a garantia, s'obliga a entregar vint-i-cinc lliures melgoreses.

El document original es troba en força mal estat, amb fragments il·legibles i altres de borrosos, el que fa difícil la lectura i la interpretació. Per ex., on es parla de XV vaques i II bous, aquest darrer concepte es llegeix com "juncos" o "junctus" que, segons el Du Cange, podria significar una junta de bous, que és el sentit acceptat.

El text deixa fora alguns extrems com el mencionat de quins productes es troben subjectes a les mitges, el paper de les closes en la cria del bestiar, l'existència de refugis o quadres, etc. (A.H.G. Prot. Castelló, vol. 202, not. Pere Mateu, a. 1351).

Com pot veure's el material documental disponible és molt escàs i encara limitat a uns pocs exemples dintre els cortals propietat de no cultivadors. No sé fins a quin punt, doncs, aquestes poques dades poden estendre's a tots els altres. Així i tot crec que poden servir-nos per establir unes conclusions de tipus general que, sense entrar en el detallisme que posseïm per l'activitat agrària pròpiament dita, ens ajudin a completar l'estructura agropecuària del cortical castellaní baixmedieval. Són les següents:

a) Atès que en molts contractes amb prou feines se citen les activitats ramaderes majors hem de creure o bé que aquestes serien objecte de contractació separada (de la qual, excepte la mencionada entre el propietari Berenguer Floreta i l'arrendatari Guillem Azemar o uns pocs casos de contractes sobre ramats d'ovelles que ja veurem més endavant, no en tenim cap més exemple) o bé que en els cortals on propietat i treball van separats, els propietaris, la majoria persones o corporacions alienes al camp, es troben més interessats a obtenir rèdits en grans que, sense cap mena de preocupació els són portats cada any a casa, que en ficar-se en els més complicats i aleatoris negocis de la cria de bestiar en el qual, per començar, han d'aportar un alt nombre d'animals.

El propietari preferiria, així, deixar que el masover s'aprofités pel seu compte de les closas a canvi d'una aportació en gra –la meitat de la collita– que d'altra manera seria extremadament onerosa per a l'arrendatari. Aquest, doncs, trobaria en la cria de bestiar de pastura el guany compensatori de la reduïda participació en la partició dels cereals. És a dir, podria disposar de la closa o closes per pasturar-hi el seu bestiar, juntament amb el de l'amo, si aquest en disposava, o, en alguns casos, amb el d'altres persones convingudes.

b) Al costat d'aquests cortals on la propietat sembla inhibir-se de la ramaderia n'existirien d'altres on tant l'amo com el masover tindrien participació en el negoci ramader. Així ho mostra l'acord Floreta-Azemar o es dedueix de la prohibició ja esmentada que el masover no gosi “tenir en el cortical negun bestiar gros ni menut sinó de mos meu, sens ma licència”. Més clarament, quan l'amo disposa de bestiar seu al cortical, i recomana al masover que “sia tengut de guardarlo així com lo seu propi”.

Sobre la modalitat d'aquesta participació no en sabem gaire cosa, ni la proporció de bestiar entre amo i masover ni les condicions en què es troben en la closa o closes, el bestiar de l'un i de l'altre. Per les mencions documentals conservades, les modalitats podrien ser diverses, però no sembla estranya la coexistència en els prats de bestiar d'ambdós, sovint a cura del masover, amb una compensació o altra de l'amo, ja en forma de permís per fer farratge, ja d'altres que desconeixem. Probablement no gaire diferents del sistema de “gazalla” o meitat i meitat, que estudiarem més endavant per als ramats de xais. El cas mencionat del propietari Pere Ballester sembla ben clar en aquest sentit: el masover frueix de la closa, però l'amo, si vol comanar bestiar al masover, “sia gros sia menut, en la forma e manera que és acostumat” té preferència “abans de totes altres personas de que vulgui tenir”. Cal seguir les normes acostumades, però l'amo sempre té prioritat per pasturar el seu bestiar en la closa del cortical. El difícil és saber quines eren aquestes normes acostumades.

c) En resum: coneixem el paper que el bestiar jugava en el cortal, però desconeixem quantitativament aquest paper. No tenim dades sobre la quantitat de bestiar de cada cortal, la proporció (o desproporció) entre bestiar menut i bestiar gros, l'organització del treball ramader pròpiament dit, el pes econòmic de la ramaderia dintre l'economia general del cortal, etc.

Sobre preus de bestiar, l'única dada que ens subministra la documentació manejada, correspon al darrer terç del segle XV i fa referència a un ramat d'ovelles al qual s'assigna el preu de deu sous per a cada una d'elles.

De moment ens hem de limitar a suposar un major pes ramader en els cortals marginals de la vora humida oriental i meridional (Matamala, Llonguell menor, Momires, etc.) i, en canvi, una major dedicació cerealícola en els de la zona centroccidental, de sòls més estables (pla davant Vila, Torredà, Messians, Tallades, etc.)

Encara que cronològicament una mica posterior al nostre treball, ja que corresponen als primers temps de l'edat moderna, crec que no serà de més la transcripció de les clàusules ramaderes de l'arrendament de dos cortals ben diferents: un corresponent al pla de Torredà, a la zona més cerealícola del rodal cortaler castelloní; l'altra als coneguts cortals Gifreu, ara units en un de sol amb el nom de Grimall. Si bé llurs dades no poden extrapolar-se, atesa la proximitat en el temps i la lenta evolució pròpia de l'època, sí que ens ajudaran a comprendre una mica millor el que hem exposat anteriorment.

El primer és de l'any 1545 i correspon, com hem dit, al pla de Torredà. No sabem exactament a quin dels cortals de l'esmentat paratge, però sí coneixem la seva importància cerealícola com ho mostren les quantitats pagades cada any com arrendament: 120 mitgeres de blat, 6 de civada, més el pagament de tots els censos. Heus ací la clàusula corresponent a bestiar:

“...Item quod in fine dicti ultimy anny quod vos a dicta domo exire teneaminy, non possitis ponere bestiare minutum in claussis dicti cortalis nec in dicto anno possitis a festo Scti. Michaelis mensis sept. in antea, accipere a mitges ninguna manera de bestiar nisi ipsum quod habueritis antea”.⁽⁵⁹⁾

L'altre cortal, el Grimall, és sobretot ramader i en el contracte d'arrendament, que data de 1596, les clàusules de tipus ramader diuen així:

“Item es pactat que dit Puig (l'arrendatari) puga tenir en dit cortal y las terras de aquell fins en quinze vaccas sens pagarne res al dit Grimall (arrendador). E si lo dit Grimall lin voldrà dexar a miges y a guardar y parceria sia obligat dit Puig ensenyarles y guardarlas a parceria y a miges, restant sempre la rabassa salva a dit Grimall”.

A part hem de considerar uns quants contractes referents a ramats d'ovelles ja que no sabem llur relació amb els cortals. Tots ells corresponen ja a final de l'edat mitjana i tots responen més o menys al mateix model: el propietari del ramat l'entrega per un període de temps que oscil·la entre dos i tres anys, a un pastor que es compromet a tenir-ne cura, repartint-se els beneficis (anyells, llana i llet) per meitat.

59. A.H.G., vol. núm. 905, not M. Coll, a. 1545-46.

Els propietaris dels ramats són tots de Castelló i formen part de la burgesia vilatana, amb un d'ells, Joan de Santcliment, notari, d'origen jueu. Els pastors, en canvi, tots són de fora, encara que de pobles del comtat: Vilartolí, Torroella de Fluvià, Saldet, Ventalló...

Els ramats són molt desiguals comptant des de vint-i-cinc fedes⁽⁶⁰⁾ a setanta-set fedes o ovelles, reduïts si els comparem amb els actuals, però no més que els corrents de les explotacions agroramaderes de l'època. Normalment els guanys es repartien a mitges quant als anyells i la llana; per a la llet, en canvi, se sol entregar formatge; així, per un ramat de vint i cinc ovelles, s'obliga a portar cada any dotze formatges "grossos e ben fets" i, a més, alguns formatges frescos per Sant Miquel de maig i Quinquagèsima, mentre per un altre de setanta-set ovelles, se n'han d'entregar tres dotzenes de "bons e ben fets".

En finalitzar el termini es retornen a l'amo les ovelles prestades, junt amb les mitges dels productes que li corresponen, és a dir, llana i anyells –i, si s'escau, formatge–; en cas d'haver-se'n mort alguna, el pastor ho ha de demostrar portant la corresponent pell i si l'ovella morta ha deixat un anyell, aquest correspon al propietari del ramat.

A més d'entregar el ramat, l'amo té dret d'afegir-hi bestiar propi, que ha de pasturar amb l'altre, però els productes del qual només li pertanyen a ell. Com a contrapartida compensarà el pastor amb un o dos parells de sabates, segons el nombre de caps afegits.

De fet ens trobem amb la classe de contracte coneguda al sud de França i vessant catalana dels Pirineus com "*gazalla*",⁽⁶¹⁾ si bé aquest nom no surt en cap dels documents estudiats.

També aquí arriba el ressò de la guerra (la majoria dels contractes daten dels anys immediatament posteriors a la guerra civil catalana (1462-1472). En un d'ells, per mostra, es diu que en l'esmentat cas s'ha de menar el ramat a Castelló i l'amo tindrà obligació de donar jaç al bestiar i "casa e lyt" al pastor. Però el darrer pot renunciar al tracte i llavors l'amo ha de pagar-li segons el temps de guarda del ramat.

No es parla ni del lloc on el bestiar haurà de pasturar ni de l'alberg del pastor; tampoc surt en cap contracte l'apel·latiu de cortaler ni per als propietaris ni per als arrendataris del ramat, així que desconeixem les relacions d'aquest tipus d'explotació ramadera amb els cortals. La migradesa d'alguns dels ramats (vint-i-cinc o trenta ovelles), que no dóna per viure a cap pastor que hagi d'entregar a l'amo la meitat dels guanys, ens inclina a pensar que els arrendataris disposarien d'altres mitjans, fins i tot que alguns d'ells, encara que no se citin, podrien ser cortalers que mantinguessin el bestiar en llurs closes. No obstant això, donada la procedència forana dels arrendataris, almenys en els pocs contractes coneguts, no pot descartar-se

60. Una feda és una ovel·la prenyada.

61. Disposo de dos contractes de "*gazalla*", de data 1617, un de Peralada i l'altre de Sant Martí de l'Albera. En el segon s'indica clarament el nom: "habeo et teneo ad gazallia" (A.H.G. Prot. Peralada, vol núm. 542, not. Gereoni de Palol).

tampoc que els ramats es trobessin a “gazalla” en els pobles d’origen dels pastors.

Els propietaris a vegades posseeixen més d’un ramat, com en el cas d’Antigó Vidal que en 1470 arrenda un ramat de cinquanta ovelles i un marrà, més nou anyells d’un any per tres anyades; el 1473, un altre (o potser el mateix?) de trenta-dues ovelles i un marrà, també per tres anys, i l’any següent, el 1474, un de setanta-set ovelles per tres anys i mig.

L’únic contracte que de manera explícita al·ludeix a un cortaler desborda el marc cronològic escollit i correspon a l’any 1541.⁽⁶²⁾ En ell el cortaler Joan Fuster (probablement propietari del cortical del mateix nom, a tocar la carretera de Sant Pere Pescador) deixa a mitges de llana i anyells, durant mig any (del 27 octubre 1541 al 15 de maig de 1542) un ramat de dues-centes fedes al pagès de Sant Quirze de Colera, Joan Nouviles⁽⁶³⁾ perquè el porti a pasturar durant l’hivern al seu poble. Es tracta, doncs, d’una mena de trashumància curta que, tenint en compte que l’hem trobat una sola vegada i encara per una data posterior, no permet extraure’n conclusions de tipus generals. Sabem que es donava, però fins a quin punt es tractava d’un cas particular o, pel contrari, s’estenia a altres cortals?

APÈNDIXS

DOCUMENT I

(A.H.G., Castelló d’Empúries, vol. 498, not. P. Pellicer, a. 1400-01)

ARRENDAMENT D’UN CORTAL AL PLA DE MESSIANS (26 gener 1401).

Noverint universi quod ego Jacobus Tinteri, ville Castilionis, gratis, etc. dono et concedo sive trado vobis, Berengario Saurini, de Rivismortuis, a sexta decima mensis novembris proximi preteriti, anni Nativitatis Domini 1400 ad duos annos proxime venturos et sequentes, ad laborationem sive “a miges” cortallum meum quod habeo et teneo in intrata plani vocati de Messians, infra parrochiam sancte Marie Castilionis, cum omnibus et singulis terris et possessionibus, pratis, pascuis et pastis ad dictum corticallem pertinentibus, cum pactis, conditionibus et retentionibus que immediate sequuntur:

Aço dejús scrit són les coses que jo, Jacme Tinter, me retench ab aquell qui prendrà a miges lo meu cortical.

Primerament que ell sembrarà e guostrarà totes aquelles terres que ara son rosteyl, exceptuat I camp de VII vessanas, lo qual és al Messià e aquellas (lau)rarà bé

62. A. H. G. Prot. Cast. vol. núm. 875, not. Simeó Ribera, a. 1540-41:

“Capítols fets...y acordats per y entre lo senyor Joan Fuster, cortaler de la vila de Castelló, de una part, y Joan Nouvilas, pagés de la parrochia del monastir de Sant Quirze de Colera...de l’altra, sobre dos centas fedas de splot, las quals lo dit Joan Fuster deixa a miges, a miga lana y mig dels anyells...”

63. Recordem el paper que la família Nouvilas exercirà en els segles posteriors, sobretot en el XIX, amb el conegut general del mateix nom que adquirí fama durant les guerres carlines. La família acabà establint-se a Castelló on encara disposa d’un gran casal senyorial al barri del Puig.

e convenientment e no las lexarà per altres a laurar, e al caç que o fes, pogués logar a sa messió, els sembrarà al temps degut.

Item (-----) qui vendrà que haja a sembrar totes les altres terres qui sembradas no seran (-----), no y puscha fer returns, ne y sembrarà sinó ordi o forment, si doncs no fa (-----) aya metre bona sement e bela, sens vessura (?)

Item em retench la cambra d'amont tot l'any e, al temps de migres, tota la torra, e que si no vench aquí, que puscha tenir mes cavalquaduras e dar de la payla del cortal e així mateix que y puscha tenir capons.

Item que haja a gitar tots los fems que se faran tan bé de bestiar menut com de gros, en mes terres, les quals són al Messià o al camp de ma dona.

Item que al temps que y serà, que puscha prendre ortalissa e ffruyta a ma despesa,

Item que aquell que lo dit cortal prendrà puga taylor lenya a son compta, exceptat a la rael; e que per la servitut que de la lenya haurà, haia tots anys a plantar L plançons alà unt jo o mon procurador coneixerem en mes terres, donantli yo los dits L plançons.

Item que jaquirà la payla de la cuyleta dins lo payler, a son cost e messió per II anys següents, e jo lex o he a leixar aquest any que ve en la forma damont dita.

Item que jo li prestaré a sent Pere sent Feliu que ve, XV migeres de forment, les quals me haia a tornar tan tost com cuyllerà en les terres del dit cortal.

Et sit sub conditionibus et retentionibus ante dictus constituo possidere, etc.

DOCUMENT II

(A.H.G., Castelló d'Emp., vol. 589, Not. Pere Jané, 1424-25)

ARRENDAMENT DEL CORTAL DE BERENGUER PERE GUILLEM, ANY 1424

Berengarius Petri Guillermi, ville Castilionis, gratis, etc. conduco sive arrendo vobis, Petro Mathei, filio emancipato Johannis Mathei, cortalerii dicte ville, presentí, a ffeito Sti Andree proxime lapso ad quinque annos proxime sequentes et venturos, quoddam cortale meum, scilicet, domum, terras et possessiones eiusdem quod quam et quas habeo, teneo et possideo infra parrochiam beate Marie ville Castilionis . Et predictum arrendamentum ffacio vobis, dicto Petro Mathei, sub modis, formis et conditionibus appositis et contentis in quibusdam capitulis tenoris sequentis:

Jo, Berenguer Pere Guillem, de la vila de Castayló, sots los pactes e retencions dejús scritess, loch a vos, en Pere Matheu, fill den Pere Matheu, cortaler de la dita vila, lo meu cortall, de la festa de sent Andreu del any MCCCCXXIII a sinch anys primervinents, e açó per preu de LXXXX migeres de forment per any, vendables, ab tornas de XX migeres una (?) les quals, cascun any, vos me serats a portar dins la mia casa o la unt jo volré dins la vila de Castayló, a vostres pròpies despeses, bon e bell e sech e garbellat, en la festa de sent Pere sent Feliu, vuyles quen cullegats o non cullegats e açó haiats a ffer cascun any sots pena de deu lliures, dins XV jorns après per mi siatts request.

E aximatex siats tengut cascun any pagar tot lo cenç que fa lo dit cortall e terres daquell, axibé de diners com de forment, com de blat e de formatge que fa lo dit cortall. E de aquells vos me haiats a dar albarans ab los quals aparegua cascun any que los censalers que han acostumat de resebra lo dit cenç, se tinguen per contents ; e açó haiats a ffer cascun any dins XV dies après que lo dit cenç serà degut e per mi siatts request sots la dita pena.

Item és convengut que vos negun any ne gosets sembrar sino la meytat de les terres del dit cortal, si doncs no de dues en tres vessanas per fer retorn, les quals vos haiats ben affamar, e negun any vos ni hom per vos, noy gosets sembrar mill ni grana ni spelta.

Item és convengut que tots anys vos haiats a tirar a la era del dit cortall totes les garbes dels splets quis culliran en les terres del dit cortall e aquelles aquí abatre, e tota la payla metre al peyler del dit cortall e si no y cabia que vos ne haiats aquí a ffer peyler al porxa a vostres despeses e que tots anys se hagen aquí a despendre per lo bestiar qui laurà les terres del dit cortal. E que daquella vos non gosets dar ni vendra sots la dita pena. E cant vindrà lo darrer any que haurets sembrat, que vos haiats a jaquir plen lo dit payler. E cant vindrà lo darrer juny que cuylirets haiats a tirar totes les garbes a la dita era e aquí abatre e stajar tota la payla en la forma dessus dita sots la dita pena

Item és convengut que vos tots anys, a vostres despeses haiats a gitar tots los fems en les terres del dit cortall e que daquells no y gosets dar ni vendre sots la dita pena.

Item és convengut que vos haiats a tenir ben closertes la closa e motes e lort del dit cortal e lo darrer aquest jaquir ben plantat d'ortolissa e que jo hage a pagar a vos dit Pere Matheu per cloura la dita closa, vint sous.

Item és convengut que vos ni altre per vos no gos res taylor de negun arbra del dit cortal axí fructiferant com no fructiferant sots la dita pena.

Item és convengut que tots anys sien comprats dos porçells de comun, que sien a miges, que stiguen al dit cortall e con venrà entorn Nadal, que jo me puxa manar aquell que jo ni volré e si ha aventatge que jo li hage star.

E aximatex vos dit Pere (Matheu) no gosets tenir al dit cortall negun bestiar gros ni manut sino de meu, sens ma licencia

Item és convengut que tot lo nodriment que si farà sia a miges lo present any e los altres sien vostres, emperò que jo, dit Berenguer Pere Guillem, jaquint a vos IIII parells de galines daquellas que ara hi són, vos siats tengut a donar a mi dos parells a Nadall e altres dos a Carnestoltes de galines tots anys.

Item és convengut que lo darrer any que vos haurets sembrat, haiats a gaquir al dit cortal V o VI somades de lenya que servescha a aquell qui vindrà.

Item és convengut que si jo, Berenguer Pere Guillem, volia res obrar al dit cortall, que lo pertret quin sia necessari a ffer la dita obra, vos ab vostra bestiar siats tengut portar al dit cortall.

Item és convengut que jo, Berenguer demunt dit, me retench lo primer any la cambra e sotoll on són los graners.

Item és veritat que en lo dit arrendament noy va lo camp que fo den Pau.

Item és convengut que aquelles tres vessanes de ferrage en que en Vich (?) ha sembrades XII migeres de blat, que és pres la era del dit cortall, que vos me haiats a donar el juny primervinent, altres XII migeres de blat e que la dita ferrage sia vostra.

Emperò que vos cant vindrà lo darrer any que hom sembra ferregens, que vos me haiats a leurar dues vegades en aquell loc unt jo bolré, altres tres vessanes de terra unt sembra atrestanta ferrage. E totes les dites coses vos, dit Pere Matheu, prometrets servir sots la pena dessus dita.

Item és convengut que vos, dit Pere Matheu, me serverets totes les coses dessus dites en los termes dessus dits, e en lo cars que vos no ho fossets que ipso facto jo us en puga gitar sens ninguna contradicció de vos ni de la Cort.

Et predictum arrendamentum ffacio vobis juxta formam dictorum capitulorum, etc.

DOCUMENT III

(A.H.G. Castelló d'Emp. vol 740, not. Joan de Sant Climent, a. 1470)

VENDA D'UN CORTAL

Sit omnibus notum quod ego Franciscus Geroni, blanquarius, ville Castilionis Impuriarum, filius et heres universalis Johannis Geroni q^o, assahonatoris dicte ville, prout de dicta mea herentia et universali institutione plene constat ultimo testamento dicti q^o, patris mei, acto Castilione Impuriarum vicesima sexta die aprilis anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo secundo, clausoque et subsignato per discretum Anthonium Borrassiani, auctoritate regia notarium publicum per totum Cathalonie principatum gerentemque vices discreti Petri Ganerii eadem auctoritate notarii publici dicte ville Castilionis dicto nomine. Gratis et ex certa scientia confiteor et recognosco vobis Guillermo Castellar, cortalerio eiusdem ville, presenti, quod dedistis et solvistis michi, dicto nomine recipienti, egoque eodem nomine, a vobis habui et recepi realiter numerando inter diversas vices et solutiones, omnes illas centum octo libras barch. quattuor solido et duos denarius barch, que et qui michi tunc restabant ad solvendum ex et de illis centum triginta sex libris, dicte monete, pro quibus sive quarum pretio, ego nomine hereditario quo supra vendidi vobis et vestris et quibus velitis perpetuo, totum illud cortale meum cum area et clauso eidem contiguus et omnes et singulas terras, honores et possessiones ac prata ipsius cortalis, tam cultas quam heremas et etiam omnes et singulas alias terras, honores et possessiones que tam dicto q^o patri meo quam Johanni Geroni q^o, cortalerio, avo meo, fuerunt stabilite. Quodquidem cortale est situm infra parrochiam beate Marie eiusdem ville Castilionis, loco vocato Longuell, prout hec et alia quam plurima in instrumento dicte vendicionis per me vobis facto et firmato in posse notarii infrascripti, die tricesima prima mensis marcii anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo nono plenius continentur. De quibusquidem centum octo libris, quatuor solidis et duobus denariis, ex dicto pretio ut predictum restantibus, vos mihi debitorium instrumentum fecistis in posse dicti notarii die et anno pro proxime dictis . Et ideo, renunciando excepcioni dicte pecunie non numerate, non habite et non recepte, etc.

Actum est hec Castilione Impuriarum die vicesima prima mensis septembris anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo, signum Francisci Geroni predicti qui hec firmo et laudo.

Testis huius rei sunt Michael Tixedor sutor, et Petrus Comitiss, bossarius, habitatores predicte ville Castilionis Impuriarum.

DOCUMENT IV

(A.H.G., Castelló d'Emp. vol. 740, not. Joan de Sant Climent)

CAPÍTOLS SOBRE BESTIAR ENTRE ANTIGÓ VIDAL I PERE FERRER (1 agost 1470)

Dicta die mercurii fuerunt firmata et inita et concordata inter partes infrascriptas capitula sequentia:

En nom de Déu sia e de la gloriosa Verge Maria e de la Santissima Trinitat.

Capítolls fets e concordats entre lo senyer nantigó Vidal, de una part, e en Pere Fferrer del loch de Torroella de Fluvià, de la part altra, de cert bestiar que lo dit Antigó met a miges al dit Pere Ferrer en la forma dessús escrita:

Primo som concordats que lo dit Pere Ferrer pren trenta dues eveylles e hun marrà a miges, ço és, començant lo primer dia de juny any LXX (*sic*) fins a tres anys primer vinents, en aquesta manera: que lo dit Pere Ferrer hage a tenir dit bestiar dits tres anys e que tot lo procehit o qui proceirà de dit bestiar dins lo dit termini sia a miges, ço és, lana, let e anyells, que lo dit Ferrer li haurà de dar comptes de tot lo proceit de dit bestiar e partir mig per mig segons desús és dit.

E més és concordat que dit bestiar con vingue a la fi e termini dels dits tres anys ne volrà partir, que lo dit Antigó puixe triar e pendre de dit bestiar, ço és, XXXII anyelles, aquelles que ben vist li serà, ans que partesquen, ço és, de les famelles qui en dit trapat sen borà e encara hun marrà, aquell qui millor li serà per esmena de aquell que ara hon metre puxes; del restant bestiar qui y restarà, és concordat que pertesquen mig per mig, tant hun com altre, pus lo dit Antigó hage tirada la rebassa de aquelles o la vàlua, així com dessus es dit.

Més som concordats si per cars de guerra, a libertat del dit Antigó, lo temps no venia degudament, que lo dit Antigó hage libertat de dir al dit Ferrer li hage a menar lo bestiar a Castelló. E si lo dit Pere Ferrer en aquell cars volrà gordar lo dit bestiar en la vila de Castelló e termini segons los altres iran, en aquell cars que lo dit bestiar sigua a miges així com fasia a casa del dit Pere Ferrer. E si lo dit Ferrer no volrà fer, que lo dit Antigó hage e sia tengut pendre lo dit bestiar a tot son càrrech, pagant al dit Ferrer la gorda que feta ha y aurà lo dit Ferrer fins en aquella hora, ço és, del juny proppassat, a coneguda de dues persones per ells elegidores.

Més és concordat entre les dites parts que si la fortuna volia (lo que Déu no vulla) que si per causa de la guerra dit bestiar se perdia, ço és, que enemichs lo s'emportassen, que en aquell cars se perdés, a càrrech de abdosos en aquesta manera, ço és, que de quartes parts, les tres se perden dels que lo dit Antigó li haurà mesos, a càrrech del dit Antigó, e la dita quarta part a càrrech del dit Pere Ferrer, ço és, que lo dit Pere Ferrer li fos tengut pagar la dita quarta part, a raó de deu sous per pesa dita de las que lo dit Antigó li ha meses en lo principi, car de l'altre qui serà proceit del dit bestiar, volen e son concordats que vagen a risch de abdosos.

Més vol lo dit Antigó que lo dit Pere Ferrer li sia tengut de gordarli cinch anyells mascles per termini de hun any, pagant ell les sabates al pastor qui lo dit bestiar gordarà.

Més és conegut que si en dit bestiar ha algunes ovelles velles, e per lo dit Pere Ferrer serà conegut, volegua més vendre les o fer les matar a carnisers, que no passar les que en aquell que les venen, e cascun d'ells prengue la meitat dels dits diners o procehit de dites anyelles; però vol lo dit Antigó que aquell proceit que lo dit Pere Ferrer hauria pres que si era cars lo que ven, no vulla que lo dit Antigó no pogués rebre la rabassa del dit bestiar per mort de aquelles o per altre inconvenient, que en aquell cas lo dit Pere Ferrer hage e sia tengut restituir al dit Antigó lo que ell, dit Pere Ferrer, hauria rebut del proceit de les dites ovelles veylles

Predicta capitula et unumquodque eorum, fuerunt firmata, laudata et jurata per dictos Antigonum Vitalis et dictum Petrum Ferrarii, etc.

DOCUMENT V

(A.H.G., Castelló d'Empúries, vol. 744, not. Joan de Sant Climent, a. 1473-)

RELACIÓ DE CORTALERS. CORRESPONENTS ALS ANYS 1458 i 1474 (23 desembre 1474)

Sit omnibus notum quod ego Ciprianus Avinyó, cortalerius ville Castilionis Impuriarum, gratis et ex certa scientia, confiteor et recognosco vobis, Guillermo Castellar, Petro Albert, Francisco Vanover, Johanni Vanover, Petro Massot, Anthonio Ferrer, als. Castelló, Michaeli Maig, als. Puig, Petro Perpenyà, Guillermo Ciffreu, Petro Renart, Jacobo Sastre, Johanni Castelló Gombau, Bernardo Jacobi et Guillermo Carrera, als. Macip, cortaleriis ville predictae Castilionis, licet absentibus, quod pro luycione et redempcione illius censualis mortui, annue pensionis centum et decem solidorum malgaresium anualium et rendalium, et precii seu proprietatis centum et decem librarum dicte monete, quod Petrus Barrera, Michael Savarrés, Franciscus Macip, Petrus Castelló als. Portes, Nicholaus Merquès, Petrus Sastre, Petrus Renart, Petrus Bernich, Johannes Resador maior, Petrus Massot, Petrus Albert, Franciscus Vanover, Johannes Deulovol, Guillermus Castellar, Michael Romeu, Bernardus Puig, Bartolomeus Ciffreu, Petrus Jacobi, filius Petri Jacobi, quondam cortalerii, Benedictus Olm, Johannis Castilionis, camini Sancti Petri piscatoris, Petrus Vitalis, Petrus Perpinyani, Petrus Castelló als. Gombau, Johannes Vanover, Narcissus Gili, Bernardus Jacobi filius Bernardi Jacobi, q^o, Raymundus Avinyon (?), Franciscus Jacobi et Johannes Ferrarii, mercator animalium, omnes cortaleri, rustici et habitatores dicte ville Castilionis, vendiderunt et annuatim solvere promiserunt michi et meis et quibus vellem perpetuo, cum publico instrumento inde acto in monasterio ffratrum minorum dicte ville Castilionis die terciadecima mensis aprilis anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo octavo, clausoque et subsignato per discretum Johannem de Sanctoclemente, regia auctoritate, notarium publicum, per totum Cathalonie principatus, geremtenque tunc vices discreti Bernardi Bofill, notarii publicii dicte ville Castilionis Impuriarum, dedistis, solvistis et delliberastis michi; egoque a vobis habui et recepi realiter numerando, per manus Martini Canelles, blanquerii dicte ville, procuratoris vestri ad hec especialiter constituti presentis omnes illas centum et decem libras barchinonenses que fuerunt et sunt precium seu proprietatis iamdicti censualis; et ex alia parte satisfecistis michi plenarie in omnibus et singulis pensionibus seu solucionibus dicti censualis preteritis et solvi cesata ac pro rata eiusdem usque in diem presentem debite .

Et ideo renunciando excepcionis dicte pecunie, etc.

Els cortals de Castelló en el transcurs del temps

(El present quadre no pretén considerar-se exhaustiu. Com tot treball històric es troba en funció de les fonts disponibles; podrà, doncs, ser completat i potser, fins i tot en alguns punts, rectificat).

Edat mitjana		Segle XVI		Segle XVII		Segle XVIII			Segles XIX-XX			Nom actual				
Capbreu a. 1383	Llista cortalers ⁽¹⁾	Altres procedències	"Levador ordi" 1570	Altres procedències	Libres parroquials	Altres procedències	Mapa Bibl. Nac. Madrid	Mapa canònica 1748	Altres procedències	Llista contributiva 1800	Cadastre 1823	Nomenclàtor 1877	Altres procedències			
Berenguer Gifreu Guillem Gifreu	1458: Bartomeu Gifreu 1474: Guillem Gifreu	altres 1383 Pere Brugués i Castelló Gomir	Anna Setembre			c. Grimall	c. Grimall	c. Grimall	Pujadas o Grimall (<i>Calendaris</i>)	Heretat Clarós (baró de Prado Hermoso)	cortal Grimall de Clarós	c. de Jacquet	Jaquet (mapa parroquial de 1919)	Can Bec		
		1350: c. de Berenguer Floreta														
		1407-1435: c. de Pere de Treballs														
1383: c. Massamet																
1383: c. de Bartomeu Font (?)																

Pla Davant Vila

(1) Double llista de cortalers amb motiu de la venda d'un corral (a. 1458) i la posterior il·lució (a. 1474). (Vegeu Apèndix V)

Edat mitjana		Segle XVI		Segle XVII		Segle XVIII		Segles XIX-XX						
Capbreu a. 1383	Llista cortalers ⁽¹⁾	Altres procedències	"Llevador ordi" 1570	Altres procedències	Libres parroquials	Altres procedències	Mapa Bibl. Nac. Madrid	Mapa canònica 1748	Altres procedències	Llista contributiva 1800	Cadastre 1823	Nomenclàtor 1877	Altres procedències	Nom actual
1383: c. desapatregut de Pere Amorós														
1383: c. de Guillem Pagés			c. de M ^o Pere Liebrer ("per lo cortal den Pons: 10 mitgers ordi ⁽¹⁾ ")	1631: l'habita com a cortaler Pere Marqués	1622: c. de Pere Roca de Parlavà	c. Anglassel	c. Anglassel	c. Liebrer		Fco. Muxó			Muxó (can Joan Ferrer)	Restaurant dintre Empúria-brava
1458: Pere Albert 1474: idem				1631: l'habita com a cortaler Joan F. Berenguer		c. Anglassel	c. Anglassel	c. Mudaguer	"dit olim den Albert, després Mudaguer" ("Calendari")	Fco. Muxó	Heretat Mudaguer		Muxó	Cal Resclosèr (desaparegut dintre Empúria-brava)
								Torre Ribota	Torre Ribota ("Calendari")				Figueras (mapa 1918) Can Guero (propietat família Llorens)	desaparegut dintre Empúria-brava
			Guomar de Malla (26 mig. ordi)	cortals Dalmau-Alsina ("Calendari")	1655-65: cortal petit de Sant Dionís	cortal Camprodon	cortal Camprodon	cortal Camprodon	c. Sant Dionís ("Calendari")	Bonaventura Camprodon	Sant Dionís de Camprodon		Mitjan segle XIX: fam. Carbonell; final segle XIX: fam. Muxó (segons P. Negre)	Mas Vell (reconvertit en hotel a Empúria-brava)

Pla de les Trilletes i Pla de Matamala

(1) Double llista de cortalers amb motiu de la venda d'un cortal (a. 1458) i la posterior llicència (a. 1474)

Edat mitjana		Segle XVI		Segle XVII		Segle XVIII			Segles XIX-XX			
Capbreu a. 1383	Llista cortalers ⁽¹⁾	Altres procedències	"Llevador ordi" 1570	Altres procedències	Mapa Bibl. Nac. Madrid	Mapa cantonca 1748	Altres procedències	Llista contributiva 1800	Cadaastre 1823	Nomenclàtor 1877	Altres procedències	Nom actual
1383: cortal de Pons Scarré			M. Scarré ("pel seu cortal en lo qual no hi ha sostre ni teulada")	Pubilla Ponsa. c. Roger de Pere Roca de Parlavà ⁽²⁾		c. Mercadé	1717: c. Roger de F. d'Anglèsell ("vulgo cortal Roger" Calendaris)	c. Muxó			Mas Roger (mapa parroq. 1919)	Can Diego Turias (ara camping Laguna)
	1458: Joan Deulovol	1474: Joan Deulovol ("apud mare prope riparia Sambuca")										
	1478: Guillem Castellar	1470: Fco. Geroni ven el seu cortal a Guillem Castellar	cortal Castellar	1678: Montserrat Castellar Salvador d'Ornós	cortal Crosas	cortal Iu Ornós	1749: Fco. de Ornós (P. Negres c. Castellar o de Sant Antoni. "Calendans")		Heretat Castellar del Sr. Ornós	Can Comas	1886: Josep de Ornós fam. Salomó Comas (mapa parroq. 1919)	Can Comas (cortaler: fam. Agustí)
1383: cortal vell de l'Hospital					cortal dels Capellans	cortal dels Capellans	C. Biure (?) 1749: Ignasi d'Anglèsell(?) c. petit de Fuster (?)	Rafael Fuster			Ricardo Turias (mapa parroq. 1919)	Can Benet Turias
				1673: Francesc Oliveras, ciutadà honrat de Barria (P. Negre)	cortal Oliveras	cortal Oliveras	1749: Fco. Oliveras (P. Negre) 1767: Josep Oliveras Carbonell, marquès de la Quadra	Marquès de la Quadra			1800: familia Oliveras de la març. de la Quadra finals s. XIX: Antonia Raguer	Can Raguer (mas d'en Pepito Brossa)

Pla del Llonguell

(1) Doble llista de cortalers amb motiu de la venda d'un cortal (a. 1458) i la posterior llicència (a. 1474)

(2) No s'ha de confondre aquest Roger amb un altre cortal que, a final del segle XIX, s'anomena Raguer, del nom del seu propietari, de Figueras.

Edat mitjana		Segle XVI		Segle XVII		Segle XVIII		Segles XIX-XX						
Capbreu a. 1383	Llista cortalers ⁽¹⁾	Altres procedències	"Llevador ordi" 1570	Altres procedències	Libres parroquials	Altres procedències	Mapa Bibl. Nac. Madrid	Mapa canònica 1748	Altres procedències	Llista contributiva 1800	Cadaastre 1823	Nomenclàtor 1877	Altres procedències	Nom actual
		1395: contracte arrendament: Margarida vda. Joan 1409: c. Bellesiar, de Dolça, muller de Bernat Pere	c. d' Antic Feliu, not.			cortal Feliu	cortal de Feliu	cortal Ferran	cortal gros de Raset ("Calendariis") cortal Feliu gros ("Calendariis")	c. de Josep Feliu	c. Raset del Sr. Feliu	c. Savalls	Feliu (mapa parroq. 1919)	Can Savalls (propietat Ma. T. Poch de Feliu, vda. Casademont)
1389: cortal Tinter		1400: c. de Jaume Tinter (contracte arrendament)		c. Raset petit (?) (Calendariis)									Mas Rodó (mapa parroq. 1919)	Mas dels Pupius (Can Corominas)
	1458: Francesc Vanover 1474: Francesc i Joan Vanover	1400: Joan Filell 1404: ídem 1411: ídem (contracte arrendament)	c. Sebastià Vanover	Sra. Salvadora Vanover (esposa de Jeroni Pujades), c. Ros c. Beregaier 1629: Baldri Arenys ven c. a Rafael Vidal)			c. Paronella	c. de Paronella					Família Bach (P. Negre)	Can Peret de la Gallinera (avui: c. Garriga)
Abans 1383 Fco. Gori		1471: Pere Fresquet, not.	Iu Fresquet	c. Farnés (P. Negre)			c. Margall	c. Climent	c. Climent abans dit Margall ("Calendariis")	Fco. Climent	Heretat de Climent	c. de Climent	Fages (mapa parroq. 1919)	Mas d'en Fages
	1458: Pere Bemic		Joan Lutch per lo cortal fia comprat a la pubilla Eras	Torre de l'Hospital			Torre de l'Hospital	Torre de l'Hospital	Torre de l'Hospital ("Calendariis")		Torre de l'Hospital	Torre de l'Hospital	Viladamat (mapa parroq. 1919)	Torre de l'Hospital

(1) Double llista de cortalers amb motiu de la venda d'un cortal (a. 1458) i la posterior llicència (a. 1474)

Edat mitjana		Segle XVI		Segle XVII		Segle XVIII			Segles XIX-XX					
Capbreu a. 1383	Llista cortalers ⁽¹⁾	Altres procedències	"Llevador ordi" 1570	Altres procedències	Libres parroquials	Altres procedències	Mapa Bibl. Nac. Madrid	Mapa cantonca 1748	Altres procedències	Llista contributiva 1800	Cadastre 1823	Nomenclàtor 1877	Altres procedències	Nom actual
1408: Francesca, filla de B. Gelibert; q'. cortaler i muller de Pere Ballester, not.		1400: Pere Ballester arrenda cortal en nom de la seva dona	Roure, cortaler			c. Roure o de la Creu	c. dels Capellans	c. Roure	c. Roure de la Comunitat de prev. de Castelló ("Calendarià")					Can Pau Xerriet? Can Sandàlies?
1383: Caterina muller de Guillem Vidal, not.			Miquel Coll, not., obtenidor benefici Sta. Lúcia, Na Colla			c. de Sta. Lúcia	c. de Sta. Lúcia	c. de Sta. Lúcia	c. Coll o de Sta. Lúcia ("Calendarià")		c. Sta. Lúcia	c. Sta. Lúcia	Reixach (mapa parroq. 1919)	Can Reixach
	1474: Pau Sastre i Jaume Sastre, cortalers	1472: Vda. de Pere de Vilariç; cavaller		1530: Pere Sastre ven el cortal al seu fill Miquel. 1574 D. Jaume de Cardona (castell de Bellesguard)			Iu Ornós	Castell de Bellesguard	c. del Castell de Bellesguard ("Calendarià")		Heretat Castell del Sr. Marquès de la Quadra		Farreró (mapa parroq. 1919)	Can Jepet
	1478: Cebrià Avinyó, cortaler		1570: Jerònima Avinyó = Antic Feliu (P. Negre) 1571: Antic Feliu, not. "per lo cortal den Avinyó".	1596: Aurea Avinyó Felu = Joan de Caramany (P. Negre)			c. de Ornós	Iu Ornós	1749: Dr Fco. de Ornós c. Avinyó ("Calendarià")		c. Avinyó de Caramany		1848: Ramon de Caramany i de Foxà, finals s. XIX; Antònia Reguer = Joaquim Moner (P. Negre)	C. Avinyó (can Manel Brossa)

Pla de Torredà i Pla de Messians (cont.)

(1) Doble llista de cortalers amb motiu de la venda d'un cortal (a. 1458) i la posterior llicència (a. 1474)

Edat mitjana		Segle XVI		Segle XVII		Segle XVIII			Segles XIX-XX					
Capbreu a. 1383	Llista cortalers ⁽¹⁾	Altres procedències	"Levador ordi" 1570	Altres procedències	Libres parroquials	Altres procedències	Mapa Bibl. Nac. Madrid	Mapa canònica 1748	Altres procedències	Llista contributiva 1800	Cadastre 1823	Nomenclàtor 1877	Altres procedències	Nom actual
Garaü Ferrer 1408: Joan Mascot 1474: Pere Mascot 18 vess. (?) 1424: Lluís Olot ven cortal a Andreu Vila (?)	1458: Pere Mascot 1474: Pere Mascot	cortal d'en Massot	1558: Sebastià Massot ven a Pere Ribas, cortaler, el seu cortal. 1574: Miquel Ribas ven cortal a Antoni Avinyó (P. Negre)	1664: Fca. de Raset 1673: Francesc de Sarrera ven cortal a Gabriel Molins. 1679: G. Molins ven cortal a Miquel Pastell, not. (P. Negre)	Pastell	C. Raset o petit d'Avinyó ("Calendaris")	Miquel Pastell	Heretat Pastell	Heretat Pastell	Miquel Pastell	Heretat Pastell		Cal Pacheco (prop. de P. Negre Pastell)	
1419: Pere Prat "junior", capbreva 17 vess. prop rec Corredor	1401: contracte arrendament fills Pere Prat, "sentor"	1471: Miquel Fuster, cortaler (ortal gros de Fuster)	1571: Miquel Fuster, cortaler (ortal gros de Fuster)	Cortal Fuster 1678: possessió de Isidro Pifarré (P. Negre)	Cortal Pifarré	C. Fuster "Calendaris" 1780: c. d'en Pifarré, prop del pont de la Comtessa	Josip Pifarré	Heretat de Pifarré	Heretat de Pifarré	Josip Pifarré	Heretat de Pifarré		Ignaci de Fontcoberta (P. Negre)	Can Gou (avui Brossa-Martin)
1408: Bemat Castelló als cortaler Gombau 1478: Joan Castelló Gombau cortaler	1458: Pere Castelló als cortaler Gombau 1478: Joan Castelló Gombau	1576: pertany a Pere Berenguer (P. Negre)	Pubilla Blanca	1673: Francesc Oliveras, ciutadà honorat de Barna	Perpinyà	c. Bonis	c. Bonis	Perpinyà	Cortal del Sr. Perpinyà	Cortal del Sr. Perpinyà	Cortal del Sr. Perpinyà	Cortal del Sr. Perpinyà	Família Bach (P. Negre) Cortalet (mapa parroq. Aiguamolls 1919)	C. Ragué (can Brossa de vora mar) de la Quadra (P. Negre)

Pla de l'illa⁽²⁾ i Pla de Momires

(1) Doble llista de cortalers amb motiu de la venda d'un cortal (a. 1458) i la posterior llicència (a. 1474)

(2) El Pla de l'illa s'anomena també del Llonguèll major.

Edat mitjana		Segle XVI		Segle XVII		Segle XVIII			Segles XIX-XX					
Capbreu a. 1383	Llista cortalers ⁽¹⁾	Altres procedències	"Levador ordi" 1570	Altres procedències	Libres parroquials	Altres procedències	Mapa Bibl. Nac. Madrid	Mapa cantonca 1748	Altres procedències	Llista contributiva 1800	Cadastre 1823	Nomenclàtor 1877	Altres procedències	Nom actual
		1484: Alvaro de Madrigal (P. Negre)				1610: Pere de Montagut i Vallgornera 1636: Ramon de Vilanova Joan Gorgot de Figueres (P. Negre)			c. Gorgot ("Calendans")	Josep Gorgot	Heretat del Sr. Gorgot		Budó Bassas (mapa parroq. 1919)	c. Gorgot
	1474: Miquel Savarxés			1542: Antoni Savarxés not.			c. de Fontdevila	c. de Fontdevila	Savarxés (Caramany) ("Calendans") 1739: Antoni de Caramany = Narcisa Fontdevila (P. Negre)	Josep Caramany			Caramany Mare de la Font (mapa parroq. 1919)	Mas de la Mare de la Font
					Cortal frares de Sant Domingo	Anna Carcer	c. de Sant Domingo			Convent de Sant Domingo	Heretat Sant Domingo		Garrigoles (mapa parroq. 1919)	Can Secundino
1383: Guillem Joan, cortaler (?)														

**Sector occidental: de l'Estarriola a Momires
1. L'Estarriola, les Vernedes i Malvinar**

(1) Doble llista de cortalers amb motiu de la venda d'un corral (a. 1458) i la posterior il·lució (a. 1474)

Edat mitjana		Segle XVI		Segle XVII		Segle XVIII		Segles XIX-XX				
Capbreu a. 1383	Llista cortalers ⁽¹⁾	Altres procedències	"Llevador ordi" 1570	Altres procedències	Mapa Bibl. Nac. Madrid	Mapa canònica 1748	Altres procedències	Llista contributiva 1800	Cadastre 1823	Nomenclàtor 1877	Altres procedències	Nom actual
1384: Berenguer Johera		1384: Fea. muller de A. Falera, ven el seu corral a Berenguer Johera				c. Peya	c. Peya, dit Massó ("Calendans") vuy Peya	Esteve Peya	corral Peya		Cua (mapa parroq. 1919)	Can Cua (Antoni Portell)
Reador	1458: Josep Rasador		"Pere Maig per lo corral es estat den Reador"		c. den Sabater	c. Sabater	c. Reador (Sabater) ("Calendans")	Manuel Sabater	Heretat de Sabater	c. de Sabater	Comas (mapa parroq. 1919)	c. Sabater
	1458: Nicolau Maig 1474: Miquel Maig, als Puig		Pere Maig	Cortal gros d'en Rubies Jeròmina Ferrer de Busquets (M. Pujol)	c. Cellers	c. Cellers	c. Maig ("Calendans")		c. Maig, de Sala		Llobet (mapa parroq. 1919) propietari: Baldri Rahola (P. Negre)	Can Llobet
			Orsoles Vidal Ferrer Joan Ferrer ("Calendans")		c. Casanyas	c. Casanyas	Casanyes, dit Peya petit ("Calendans")	c. Narcís Casanyas	Heretat de Narcís Casanyas	c. de Casanyas	Casas (mapa parroq. 1919)	Família Fina, prop. (cal Esclopeter)

(1) Doble llista de cortalers amb motiu de la venda d'un corral (a. 1458) i la posterior il·lució (a. 1474)

